

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**Μεταπτυχιακό Νεώτερης και Σύγχρονης Ιστορίας/
Εαρινό εξάμηνο 2025-2026**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Θέμα:

« Ο Εθνικός Διχασμός (1915-1918) : Η αντιπαράθεση μέσα από τον Τύπο »

Επιβλέπων καθηγητής: Δημήτριος Αποστολόπουλος

Συνεπιβλέποντες: Εμμανουήλ Κούμας, Νικόλαος Αναστασόπουλος

Φοιτητής: Βασίλειος Κατσαβριάς

Πάτρα, Ιούνιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή (συγγραφέα/ δημιουργού), που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης, ο συγγραφέας δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο για διδακτικούς ή ερευνητικούς σκοπούς άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δε σημαίνει καθ'οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση εκτέλεση, μεταμόρφωση (downloading), ανάρτηση (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιοδήποτε τρόπο τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/ δημιουργού. Ο συγγραφέας δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Αφιέρωση

Η εργασία αφιερώνεται στην ιερή μνήμη των γονέων μου, Ελευθερίου και Ξανθής και του αδελφού μου, Γεωργίου.

Abstract

This study, depending on the official History and on two basic newspapers of Athens in that era , investigates the history of National Schism in Greece between 1915 and 1918. After a short introduction, the first chapter examines the battle of Dardanellia and the thesis of Greece in First World War. The disagreement between Prime Minister Venizelos, who wanted the participation in the War with Entente and King Constantine I of the Hellenes, who wanted the neutrality. After two resignments of Venizelos Prime Ministers of Greece was Dimitrios Gounaris and Alexandros Zaimis. In October 1915 Entente forces landed in Salonica to establish Macedonian Front. In May 1916 Central Powers forces occupied Front Rupel and part of Eastern Macedonia. After this, followers of Venizelos set up in Thessaloniki the Provisional Government of National Defence. After negotiations, an armed confrontation in Athens and the naval blockade of Southern Greece, Constantine abdicated (11- 6 - 1917). His eldest son George bypassed by Entente and successor was his second son, Alexander. Venizelos reestablished the Parliament of the elections of 31-5-1915. The chapter 11 examines the participation of Greece (under Venizelos) in Macedonian Front with Entente forces, the chapter 12 the policy of Constantine during his exile in Switzerland. The chapter 13 analyzes the battle of Skra and the end of the War. The chapter of conclusions examines the different dimensions of National Schism. National Schism as a social confliction, as a schism, as a civil war.

KEYWORDS: First World War, Entente, Central Powers, Venizelos, King Constantine, Metaxas, Battle of Dardanellia, National Schism ,Macedonian Front, Battle of Skra.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία, βασισμένη σε εγχειρίδια της επίσημης Ιστορίας αλλά και σε δύο κορυφαίες αθηναϊκές εφημερίδες της εποχής, ερευνά την Ιστορία του Εθνικού Διχασμού (1915 -1918). Μετά από μία σύντομη εισαγωγή, το πρώτο κεφάλαιο εξετάζει τη σύγκρουση στα Δαρδανέλια. Η διαφωνία μεταξύ Βενιζέλου, που ήθελε τη συμμετοχή στον Πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ και του φιλογερμανού βασιλιά Κωνσταντίνου, που ήθελε την ουδετερότητα. Μετά τις δύο παραιτήσεις του Βενιζέλου πρωθυπουργοί έγιναν οι Δημήτριος Γούναρης και Αλέξανδρος Ζαΐμης. Τον Οκτώβριο του 1915 ανταντικές δυνάμεις εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη και ίδρυσαν το Μακεδονικό Μέτωπο. Το Μάιο του 1916 Γερμανοί και Βούλγαροι κατέλαβαν το οχυρό Ρούπελ και τη γύρω περιοχή. Μετά από αυτό υποστηρικτές του Βενιζέλου ίδρυσαν στη Θεσσαλονίκη της Προσωρινή Κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας. Μετά από διαπραγματεύσεις, μια σύγκρουση ανταντικών δυνάμεων και Επιστράτων και τον ναυτικό αποκλεισμό, ο Κωνσταντίνος εκθρονίστηκε (11-6-1917). Ο πρωτότοκος γιος παρακάμφθηκε ως φιλογερμανός και τοποτηρητής του θρόνου διορίστηκε ο δευτερότοκος γιος Αλέξανδρος. Ο Βενιζέλος επανίδρυσε το κοινοβούλιο των εκλογών της 31-5-1915. Το κεφάλαιο 11 εξετάζει τη συμμετοχή της Ελλάδας στο Μακεδονικό Μέτωπο, το κεφάλαιο 12 την πολιτική του Κωνσταντίνου στην εξορία. Το 13 κεφάλαιο αναφέρεται στη μάχη του Σκρα και στο τέλος του Πολέμου. Τέλος στα συμπεράσματα αναλύονται οι ποικίλες διαστάσεις του Εθνικού Διχασμού.

ΛΕΞΕΙΣ- ΚΛΕΙΔΙΑ: Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Αντάντ, Κεντρικές Δυνάμεις, Δαρδανέλλια, Βενιζέλος, Κωνσταντίνος, Μεταξάς, Εθνικός Διχασμός, Προσωρινή Κυβέρνηση Εθνικής Άμυνας, Μακεδονικό Μέτωπο, Μάχη του Σκρα.

Περιεχόμενα

Abstract.....	3
Περίληψη.....	4
1. Εισαγωγή.....	6
2. Η επιχείρηση των Δαρδανελλίων και η ρήξη Κωνσταντίνου – Βενιζέλου.....	6
3. Η πρωθυπουργοποίηση του Γούναρη (24-2-1915).....	8
4. Οι εκλογές της 31-5-1915 και η επιστροφή του Βενιζέλου.....	9
5. Η κυβέρνηση Ζαΐμη και η συμμαχική απόβαση στη Θεσσαλονίκη.....	10
6. Οι ελληνογερμανικές σχέσεις και η παράδοση του Ρούπελ.....	13
7. Από την πτώση της κυβέρνησης Σκουλούδη ως το κίνημα της Θεσσαλονίκης.....	14
8. Από τη συμφωνία Κωνσταντίνου-Μπεναζέ ως τα Νοεμβριανά.....	17
9. Από το συμμαχικό αποκλεισμό ως την εκδίωξη του Κωνσταντίνου.....	18
10. Η Βουλή των Λαζάρων, τα έκτακτα μέτρα και η εκκαθάριση της δημόσιας διοίκησης.....	22
11. Η προσπάθεια οργάνωσης αξιόμαχου στρατού και η συμμετοχή στο Μακεδονικό Μέτωπο	24
12. Ο Κωνσταντίνος εξόριστος στην Ελβετία.....	27
13. Από τη μάχη του Σκρα μέχρι το τέλος των εχθροπραξιών στο Μακεδονικό Μέτωπο.....	28
14. Συμπεράσματα.....	30
15. Βιβλιογραφία.....	32

1. Εισαγωγή

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος σήμανε τη σύγκρουση της Αντάντ, της Εγκάρδιας Συνεννόησης (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία ως το 1917, Ιταλία από το 1915, ΗΠΑ και Ελλάδα από το 1917 κλπ.) και των Κεντρικών Αυτοκρατοριών (Γερμανική Αυτοκρατορία, Αυστροουγγαρία, Οθωμανική Αυτοκρατορία). Η ανάπτυξη της γερμανικής οικονομικής, στρατιωτικής και ναυτικής ισχύος και η σύγκρουση για τα πετρέλαια της Ανατολής οδήγησαν στο σχηματισμό των στρατοπέδων και στην έκρηξη του πολέμου. Ο πόλεμος ήταν μακροχρόνιος και σφοδρός και στην Ευρώπη ξεκληρίστηκαν ολόκληρες γενιές. Ο πόλεμος είχε 4 ευρωπαϊκά μέτωπα: δυτικό, ανατολικό, ιταλοαυστροουγγρικό και, τέλος το βαλκανικό, το οποίο φυσικά ενδιέφερε και την Ελλάδα.¹

Στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο η Βουλγαρία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία προσανατολίζονταν σαφώς προς τη Γερμανία και τις Κεντρικές Δυνάμεις. Μην ξεχνούμε τη μεγάλη συνεργασία Οθωμανικής και Γερμανικής Αυτοκρατορίας στα τέλη του 19ου αιώνα σχετικά με τον εκσυγχρονισμό και την ενίσχυση τουρκικού στρατού και τη δημιουργία του περίφημου υπερϊανικού σιδηροδρόμου. Το νεοελληνικό κράτος διαπερνούσε από την άλλη το πρόταγμα της Μεγάλης Ιδέας, της εθνικής ολοκλήρωσης. Είχαν γίνει μεγάλα βήματα το 1864 με τα Επτάνησα, το 1881 με τη Θεσσαλία, το 1898 με την αυτονομία της Κρήτης και κυρίως με τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-13, με τους οποίους διπλασιάστηκε η Ελλάδα εδαφικά και πληθυσμιακά. Έπρεπε αυτό να ολοκληρωθεί και με την Ανατολική Θράκη και με μέρος της Μικράς Ασίας. Όμως, σε σχέση με τον εν εξελίξει τότε Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, από τις διαφορετικές οπτικές του Βενιζέλου αφενός και του βασιλιά και του Γενικού Επιτελείου αφετέρου περί της συμμετοχής της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο απέρρευσε η αντιπαράθεση, που ονομάστηκε Εθνικός Διχασμός. Ο Διχασμός αντανakλούσε τη σύγκρουση βασιλιά και πρωθυπουργού, πολιτικής και πολιτειακής εξουσίας (π.χ. ο Τρικούπης με το Γεώργιο Α΄, ο Κουμουνδούρος με τον Όθωνα κλπ.). Τα σπέρματα του Διχασμού υπήρξαν από τους Βαλκανικούς, όταν ο Βενιζέλος επανέφερε τον Κωνσταντίνο και τον έκανε αρχηγό του Στρατού, εξαπολύοντας εναντίον του ένα μελλοντικό αντίπαλο.²

Στο πλαίσιο της ταπεινής αυτής εργασίας θα επιχειρηθεί μία εξιστόρηση των βασικών γεγονότων του Διχασμού με μια συνυφασμένη εστίαση σε εκφάνσεις της αντιπαράθεσης μέσα από δημοσιεύματα του αθηναϊκού πολιτικού Τύπου. Μετά την παράθεση και το σχολιασμό των γεγονότων και τη διερεύνηση των αιτιών και αποτελεσμάτων, θα παρατίθενται σχετικά με το κεφάλαιο δημοσιεύματα εφημερίδων. Οι εφημερίδες αυτές είναι το, τουλάχιστον ως προς τα χρησιμοποιούμενα δημοσιεύματα, μετριοπαθές *Εμπρός* και το φιλοβασιλικό *Σκριπ*, ακραιφνές κατά του Βενιζέλου ως την αποχώρηση του βασιλιά Κωνσταντίνου, τον Ιούνιο του 1917, και πιο ήπια φιλοβασιλικό στη συνέχεια.

2. Η επιχείρηση των Δαρδανελλίων και η ρήξη Κωνσταντίνου – Βενιζέλου.

Στις 11 Ιανουαρίου του 1915 και, ενώ ήταν σε εξέλιξη η προσπάθεια Άγγλων και Γάλλων για την κατάληψη των Δαρδανελλίων με στόχο την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η Μεγάλη Βρετανία προσέφερε στην Ελλάδα μεγάλες εδαφικές παραχωρήσεις με αντάλλαγμα την υποστήριξη της Σερβίας κατά της Αυστροουγγαρίας και την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο. Προσέφερε τα Δωδεκάνησα, την Κύπρο και τμήμα της Δυτικής Μικράς Ασίας. Ο Βενιζέλος ασφαλώς και ήθελε να αποδεχθεί την προσφορά, διότι ανησυχούσε ότι η Βουλγαρία θα επετίθετο στην Ελλάδα. Επίσης, ήθελε να

1 Στεφανίδης, *Ο τελευταίος ευρωπαϊκός αιώνας*, Αθήνα 1997, σελ. 53-58.

2 Αναστασιάδης, *Πολιτική και συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας*, 2001, σελ. 125-129 και Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*, 2022, σελ. 557-563

συμμετάσχει στον πόλεμο διότι ήταν βέβαιος από το 1914 διαμέσου των διεθνών διασυνδέσεων και γνωριμιών του ότι θα κέρδιζε η Αντάντ. Συστρατεύοντας την Ελλάδα στο πλευρό της Αντάντ ήλπιζε ότι θα την οδηγούσε στην εθνική ολοκλήρωση. Ο βασιλιάς όμως, το περιβάλλον του και το Γενικό Επιτελείο είχαν αντίθετη άποψη. Πίστευαν πρώτα-πρώτα στο αήττητο των γερμανικών όπλων. Δεύτερον, θεωρούσαν ότι δεν θα κινδύνευε και ήταν αναγκαία για την Ευρώπη η ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αυστροουγγαρίας. Έτσι, ήταν υπέρ της ουδετερότητας. Όταν λοιπόν ο Βενιζέλος πρότεινε στον Κωνσταντίνο τη συμμετοχή της Ελλάδας στην επιχείρηση των Δαρδανελλίων και νόμιζε ότι τον είχε πείσει, ο τότε αρχηγός του Επιτελείου Ιωάννης Μεταξάς αντέδρασε κινητοποιώντας όλες τις δυνάμεις που είχε στη διάθεσή του για την ματαίωση της πολιτικής του Βενιζέλου. Ο Μεταξάς υπέβαλε το γνωστό υπόμνημα. Σύμφωνα το υπόμνημα αυτό του ικανού και καταρτισμένου επιτελικού, η γεωγραφική διαμόρφωση της Δυτικής Μικράς Ασίας και η κυριαρχία του μουσουλμανικού στοιχείου θα καθιστούσαν τη θέση της Ελλάδας επισφαλής. Υποστήριζε ότι για να σταθεροποιηθεί η Ελλάδα στη Μικρά Ασία έπρεπε να καταλάβει τη γραμμή Εσκή Σεχίρ-Κιουτάχεια- Αφιόν Καραχισάρ. Έτσι όμως το ελληνικό κράτος θα περιλάμβανε στους κόλπους του μεγάλη και δύσκολα διαχειρίσιμη μουσουλμανική πλειοψηφία. Ακόμη, διατεινόταν ότι ένα ελληνικό στρατιωτικό εγχείρημα στη Μικρά Ασία θα εξασθénιζε τη θέση της Ελλάδας στη Μακεδονία έναντι της Βουλγαρίας. Ο Βενιζέλος διατεινόταν ότι τα Δαρδανέλλια θα έφευγαν, αλλά και αν δε γινόταν αυτό, αφού θα ήταν στο πλευρό των μελλοντικών νικητών, η Ελλάδα συνολικά κάτι θα κέρδιζε από τις διεκδικήσεις της, ειδικά αυτές που βρίσκονταν στην Ανατολή. Παρά τις προσπάθειες του Βενιζέλου, παρότι στα Συμβούλια του Στέμματος οι περισσότεροι πρώην πρωθυπουργοί- πλην Γ. Θεοτόκη- ήταν υπέρ της επιχείρησης, η σθεναρή αντίσταση του βασιλικού περιβάλλοντος (Βασίλισσα Σοφία, Μεταξάς, Δούσμανης, ο μυστικοπαθής καθηγητής του Δικαίου Γεώργιος Στρέιτ, ο εμπνευστής του δόγματος της ουδετεροφιλίας) και η παραίτηση του Μεταξά από το Γενικό Επιτελείο οδήγησαν το βασιλιά στην άρνηση, στην παραίτηση του Βενιζέλου και στην πρωθυπουργοποίηση του Δημητρίου Γούναρη.³

Στα πρωτοσέλιδο του *Σκριπ* στις 13 και 14-2-1915 υπάρχει διάχυτη ανησυχία για το τί γίνεται και αναλυτικά ρεπορτάζ και αναφορές για την εν εξελίξει απόπειρα των δυνάμεων της Αντάντ, των Άγγλων, Αυστραλών και Νεοζηλανδών να κατακτήσουν τη Κωνσταντινούπολη. Οι ανταντικοί εκείνη την εποχή σημείωναν επιτυχίες και οι Τούρκοι ετοιμάζονταν να μεταφέρουν την πρωτεύουσά τους στην Προύσα της Βιθυνίας. Εντυπωσιακό είναι το πρωτοσέλιδο του φιλοβασιλικού *Σκριπ* της 15-2-1915. Υπάρχει ένα τεράστιο πορτρέτο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Όπως είναι γνωστό υπήρχε στους ακραιφνείς βασιλόφρονες μια δοξασία περί καταγωγής των Γλύξμπουργκ από τους Παλαιολόγους. Επίσης, ο ίδιος ο βασιλιάς είχε μελετήσει το Βυζάντιο με δάσκαλο τον καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας και μετέπειτα πρωθυπουργό του, Σπυρίδωνα Λάμπρο. Η εφημερίδα λοιπόν αναφέρει ότι ο θρόνος του Παλαιολόγου θα αναστηλωθεί από τον τότε βασιλιά Κωνσταντίνο, δηλαδή ότι ο βασιλιάς θα βασιλεύσει στην Κωνσταντινούπολη. Μάλιστα χαρακτηρίζεται ως Εκείνος, με την αντωνυμία να ξεκινάει με κεφαλαίο γράμμα! Η προσωπολατρεία ήταν έντονη κατά την περίοδο του Διχασμού. Προφανώς η ανάρτηση έχει σχέση και με την εν εξελίξει κρίση των Δαρδανελλίων, άσχετα αν ο θρόνος αρνήθηκε κατ' επανάληψη τη συμμετοχή της Ελλάδας σε αυτήν.⁴

Στις σελίδες 4 και 5 υπάρχουν και πάλι αναλυτικά ρεπορτάζ για την εν εξελίξει απόπειρα κατάληψης των Δαρδανελλίων από την Αντάντ: για τις προσωρινές μεγάλες επιτυχίες του συμμαχικού στόλου, που κάλπαζε στα Δαρδανέλλια στα Δαρδανέλλια, για την επίθεση των Ρώσων

3 Μεταξάς, *Το προσωπικό του Ημερολόγιο*, 4, 1992, 386-92 και 407-413 και 367 και 453 και Λεονταρίτης, « Η διεθνής θέση της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 2015, σελ.18-22 και Μαυρογορδάτος, *Ο Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 41-50 και Μιχαλόπουλος, *Ο Εθνικός Διχασμός, η άλλη διάσταση*, 2012, σελ. 121-125 και Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, 2000, σελ. 225-226 και Βεντήρης, 1931, *Η Ελλάς του 1910-1920*, σελ. 218-222 και Smith, *Το Όραμα της Ιωνίας: Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία*, 2022, σελ. 97-99 και 115-116 και Γαρδίκια- Κατσιαδάκη « Η θέση της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο» στο *Ελληνική Ιστορία*, 2010, σελ.7-19.

4 Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, σελ. 174-176 και *Σκριπ*, 13 και 14 Φεβρουαρίου 1915.

κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τα νότα της. Επίσης γίνεται μνεία των δυσκολιών που υπήρχαν για την κατάληψη των Δαρδανελίων. Είναι φυσικό να απασχολεί τον Τύπο αυτή η εκστρατεία αφού ήταν εν εξελίξει εκείνη την περίοδο οι προτάσεις προς την Ελλάδα.⁵

3. Η πρωθυπουργοποίηση του Γούναρη (24-2-1915).

Μετά την παραίτηση του Βενιζέλου και την ματαίωση της πρωθυπουργοποίησης του Ζαΐμη ο βασιλιάς ανέθεσε την πρωθυπουργία στο διακεκριμένο Πατρινό δικηγόρο και πολιτικό, Δημήτριο Γούναρη. Την επιλογή έκριναν και οι ικανότητες του Αχαιού πολιτικού αλλά και οι κοινές αντιλήψεις του με τον Κωνσταντίνο, αφού ο Γούναρης είχε σπουδάσει σε μεταπτυχιακό επίπεδο στη Γερμανία. Ο βασιλιάς είχε διαπιστώσει ότι ο Γούναρης σκεπτόταν, όπως και αυτός. Έτσι, ο Γούναρης από ανεξάρτητος βουλευτής έγινε αμέσως ηγέτης του αντιβενιζελισμού συσπειρώνοντας γύρω του αντιβενιζελικές δυνάμεις, που αναζητούσαν εκφραστή και ηγέτη.⁶

Περί τα μέσα Μαρτίου ο Γούναρης, ηγέτης του αντιβενιζελισμού πλέον, προκάλεσε τη δημοσίευση στοιχείων σύμφωνα με τα οποία ο Βενιζέλος είχε αποδεχθεί να παραδώσει στη Βουλγαρία την Καβάλα, χωρίς να αναφέρει ότι αυτό ήταν θα αντάλλαγμα στην Ελλάδα για την απόκτηση εδαφών στη Μικρά Ασία. Ο Βενιζέλος αναγκάστηκε να δώσει στη δημοσιότητα και τα τρία υπομνήματα που είχε υποβάλει στον Κωνσταντίνο, ο οποίος όμως δεν τον κάλυψε στη συγκεκριμένη περίπτωση. Ισχυριζόταν ότι πρόσφερε την Καβάλα στη Βουλγαρία ως αντάλλαγμα για την προσφορά της Δυτικής Μικράς Ασίας στην Ελλάδα. Ο Βενιζέλος ανακοίνωσε την αποχώρηση από την πολιτική και πραγματοποίησε επίσκεψη στην Αίγυπτο. Πάντως, παρότι και ο Γούναρης και οι υπουργοί του, όπως οι Μπαλτατζής, Ζωγράφος, Στράτος, Πρωτοπαπαδάκης κ.λπ. ήταν αξιολογότεροι, μάλλον αποφασιστικό ρόλο στις αποφάσεις του βασιλιά έπαιξε η τριανδρία Μεταξά- Δούσμανη-Στρέιτ. Έτσι, όταν η Αντάντ έκανε τον Απρίλιο νέα πρόταση συμμετοχής στον πόλεμο με ανταλλάγματα η Ελλάδα αρνήθηκε. Ο καθηγητής Ενεπεκίδης διατείνεται ότι το 1915 ήταν η τελευταία ευκαιρία πραγμάτωσης της Μεγάλης Ιδέας, ό,τι δηλαδή θα μπορούσαμε να υλοποιήσουμε τη Μεγάλη Ιδέα, αν συμμετείχε η Ελλάδα στην απόπειρα κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης.⁷

Τον Απρίλιο του 1915 έλαβε χώρα ένα άλλο δυσάρεστο γεγονός, που σημάδεψε τον Εθνικό Διχασμό, η ασθένεια του βασιλιά. Καταρχήν τού εμφανίστηκε πυρετός, που εξελίχθηκε σε πλευρίτιδα. Τον ίδιο καιρό ο Κωνσταντίνος υφίστατο τις πιέσεις των αδελφών του Γεωργίου και Νικολάου για έξοδο στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Η ασθένεια διήλθε από τρία στάδια και στο τέλος κατέστη σοβαρή. Το βασιλικό περιβάλλον το Μάιο μεθόδευσε τη μεταφορά της εικόνας της Παναγίας της Τήνου στη μητρόπολη Αθηνών και μετά στα Ανάκτορα δια πομπής διαμέσου αξιωματούχων, λαού και στρατού. Οι αντίπαλοι ισχυρίστηκαν ότι αυτό έγινε για να εκμεταλλετούν το θρησκευτικό συναίσθημα του λαού. Κλήθηκαν διάσημοι γιατροί και από τη Γερμανία. Ο Κωνσταντίνος διέφυγε τον κίνδυνο για τη ζωή του, αλλά η ασθένεια εξακολούθησε να τον ταλαιπωρεί ως το τέλος της ζωής του, το Δεκέμβριο του 1922 στο Παλέρμο της Ιταλίας. Το καλοκαίρι του 1921 στο μικρασιατικό μέτωπο είχε κινδυνεύσει και πάλι να πεθάνει από την πλευρίτιδα και συνοδές ασθένειες.⁸

Τον φανατισμό προσπαθεί να εξάγει για την περίοδο αυτή εντοπίζουμε στο φιλοβασιλικό *Σκριπ* στις 28-2-1915. Στην πρώτη σελίδα η εφημερίδα προσπαθεί να εμψυχώσει τους φιλοβασιλικούς αναγνώστες περί της αισιοδοξίας που επικρατεί μετά την πρωθυπουργοποίηση του

⁵ *Σκριπ*, 14 Φεβρουαρίου 1915.

⁶ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 51-54 και Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, 1968, σελ. 18-19 και Παπαλεξάνδρου «Δημήτριος Γούναρης» στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Παύλου Δρανδάκη*, 2010, σελ.652-654.

⁷ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, 5σελ.4-58 και Ενεπεκίδης, *Η Δόξα και ο Διχασμός. Από τα μυστικά αρχεία*, σελ.366, 385-386 και Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, 1968, σελ.23 και Πετρίδης, *Βασιλική Προδοσία*, 1999, σελ .269-82.

⁸ Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, 1968, 27-29.

Γούναρη. Επίσης η προηγηθείσα πενταετής βενιζελική διακυβέρνηση της περιόδου 1910-15 χαρακτηρίζεται από τη γνωστή αμετροεπή εφημερίδα ειρωνικά ως φιλελεύθερη φαυλοκρατία. Τέλος, στη σελίδα 4 μαθαίνουμε για δημιουργική συνάντηση του τέως πρωθυπουργού Βενιζέλου με τον επιτελάρχη και μυστικόσύμβουλο του Κωνσταντίνου Βίκτωρα Δούσμανη. Η τελευταία συνάντηση ήταν λίγο περίεργη, καθώς υπήρξε σφοδρή σύγκρουση του Βενιζέλου με το βασιλικό επιτελείο.⁹

Σε αντίθεση με το *Σκριπ* στις 5-4 το πρωτοσέλιδο του *Εμπρός* αναφέρεται αναλυτικά στον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και στην κρίση των Δαρδανελλίων. Στην περίοδο αυτή αναφέρεται το *Εμπρός* και στις 7-4-1915. Αναφέρεται συγκεκριμένα σε αρμονική συνάντηση και συνεργασία βασιλιά Κωνσταντίνου, του πρωθυπουργού Δημητρίου Γούναρη και του επιτελάρχη Βίκτωρα Δούσμανη. Είναι γνωστό ότι μεταξύ των τριών αυτών πλευρών υπήρχε σύμπλευση ως προς την κατεύθυνση της χώρας στον εξελισσόμενο Πόλεμο. Ήταν όλοι γερμανόφιλοι και υπέρ της ουδετερότητας.¹⁰

4. Οι εκλογές της 31-5-1915 και η επιστροφή του Βενιζέλου.

Η ανάδειξη του Γούναρη ως πρωθυπουργού προκάλεσε την απόφαση του βασιλικού περιβάλλοντος για τη διενέργεια νέων εκλογών. Υπήρχαν λόγοι που τούς έκαναν να αισιοδοξούν. Στήριζαν την αισιοδοξία τους στην ισχύ του βασιλιά και του Γενικού Επιτελείου, στον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού. Επίσης στήριζαν ελπίδες στη γερμανική προπαγάνδα και στο γερμανικό χρήμα που έρρεε στην Ελλάδα υπό την καθοδήγηση του βαρόνου Σενκ. Επίσης στην ύπαρξη πολυπληθούς μουσουλμανικού και σημαντικού σεφαραδιτικού εβραϊκού στοιχείου στη Βόρεια Ελλάδα και τη Θεσσαλονίκη, πληθυσμού που είχε στραφεί σαφώς στον αντιβενιζελισμό. Παρόλα αυτά όμως, τα αποτελέσματα δεν ήταν τα αναμενόμενα: η εκλογική διαδικασία έδωσε στο Κόμμα Φιλελευθέρων άνετη πλειοψηφία με 189 έδρες. 127 έδρες εξασφάλισαν οι αντίπαλοι αντιβενιζελικοί (90 το νεοπαγές Κόμμα Εθνικοφρόνων του Γούναρη, 71 οι οπαδοί του Ράλλη κλπ., 7 το κόμμα του Δημητράκου κλπ.).¹¹

Η σαφής νίκη και υπερίσχυση του Βενιζέλου προκάλεσε έντονη ανησυχία στο κωνσταντινικό περιβάλλον. Φοβόντουσαν οι φιλοβασιλικοί αντιδυναστική κίνηση που θα ανέτρεπε το θρόνο με τη στήριξη της Αντάντ. Γι' αυτό το λόγο ο βασιλιάς καθυστέρησε την ανάθεση της πρωθυπουργίας στο Βενιζέλο για τις 3-8-1915. Παράλληλα λαμβάνονταν μέτρα από το βασιλικό περιβάλλον για την αποτροπή ξεσπάσματος φιλοβενιζελικού κινήματος. Εν τω μεταξύ, ο Εθνικός Διχασμός, ενώ είχε απορρεύσει από την εξωτερική πολιτική και τη διαφωνία για το διεθνή προσανατολισμό της χώρας επεκτάθηκε και σε άλλα θέματα και δίχασε την άρχουσα τάξη και όλη την κοινωνία.¹²

Ο Βενιζέλος ανέλαβε ξανά την πρωθυπουργία και ήταν σαφές και αναμενόμενο ότι σε περίπτωση που εδέχετο επίθεση η Σερβία από τη Βουλγαρία, ο ίδιος ως πρωθυπουργός θα οδηγούσε την Ελλάδα υπέρ της Σερβίας στον πόλεμο. Ο βασιλιάς και το φιλογερμανικό περιβάλλον του δεν ήθελαν αυτή την προοπτική και προκάλεσαν δια συζητήσεως στη Βουλή τη δεύτερη παραίτηση του νεοεκλεγμένου πρωθυπουργού. Πιο συγκεκριμένα τα αντιβενιζελικά κόμματα στη Βουλή έθεσαν το θέμα της συμμαχικής απόβασης στη Θεσσαλονίκη, αναμένοντας την αντίδραση του Βενιζέλου. Ο τελευταίος όμως δεν άφησε καμία αμφιβολία: Δήλωσε και πάλι ότι θα βοηθούσε τη Σερβία και, συνεπώς, θα έβαζε την Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Έτσι, τέθηκε θέμα ψήφου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση στις 21-9-1915. Η κυβέρνηση έλαβε 142 ψήφους και οι

9 *Σκριπ*, 28 Φεβρουαρίου 1915.

10 *Εμπρός*, 5 και 7 Απριλίου 1915.

11 Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδος, 2015, σελ. 26 και Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 58-60 και Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, 1968, 28-30 και Ενεπεκίδης, *Δόξα και Διχασμός*, 1992, σελ. 28-30 και Smith, *Όραμα Ιωνίας*, 2022, 128 και Νικολακόπουλος, « Οι εκλογές της 31-5 και 6-12-1915 » στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 2015, τ. 6 σελ.34-36.

12 Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδος, 2015, σελ. 27.

αντίπαλοί της 102. Την άλλη όμως μέρα, στη συνάντησή τους, ο βασιλιάς δήλωσε στο Βενιζέλο τη διαφωνία του και τον οδήγησε σε παραίτηση.¹³

Πολύ μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το φιλοβασιλικό *Σκριπ* στις 31-5-1915, την Κυριακή των πρώτων εκλογών του 1915. Όπως πάντα οξύαιχμο κατά των βενιζελικών προτρέπει τους ψηφοφόρους να μαυρίσουν τους υπονομευτές του θρόνου και παρακινεί τους φιλοβασιλικούς σε κινητοποίηση. Στην πρώτη σελίδα υπάρχει μεγάλη φωτογραφία του βασιλιά καθώς και του νέου ηγέτη των αντιβενιζελικών, του Γούναρη, ο οποίος πλέον έπρεπε να μυθοποιηθεί ως σύμβολο κατά του Βενιζέλου. Στις υπόλοιπες σελίδες υπάρχουν ρεπορτάζ περί κατάρρευσης των βενιζελικών στην Αθήνα (οι οποίες δεν δικαιώθηκαν εκλογικά), αναλύσεις για την εν εξελίξει ασθένεια του βασιλιά, την πλευρίτιδα κλπ.¹⁴

Από τη μεριά του το μετριοπαθές *Εμπρός* στις 1-6-1915, την επομένη δηλαδή των εκλογών πανηγυρίζει για το θρίαμβο των βενιζελικών κυρίως στο λεκανοπέδιο της Αττικής. Στο εσωτερικό της εφημερίδας υπάρχουν αναλυτικά ρεπορτάζ για τα κατά τόπους αποτελέσματα, για τη σταυροδοσία, την εκλογή των νέων βουλευτών κλπ. Η εφημερίδα αυτή δεν είναι φανατισμένη.¹⁵

Το φιλοβασιλικό *Σκριπ* πάλι της 1-7-1915 καλεί το λαό σε συσπείρωση γύρω από το βασιλιά και κατηγορεί τους βενιζελικούς ότι σχεδιάζουν ταραχές στις επαρχίες. Σημαντικά στοιχεία για την περίοδο αυτή εντοπίζουμε και από το *Σκριπ* στο φύλλο της 4-7-1915. Εκεί γίνεται ιδιαίτερη μνεία στην αποθέωση του βασιλιά Κωνσταντίνου από το λαό στους δρόμους της Αθήνας. Η συγκεκριμένη εφημερίδα προσπαθεί να φανατίσει και συσπειρώσει το αντιβενιζελικό στρατόπεδο γύρω από το βασιλιά και τους φιλοβασιλικούς πρωθυπουργούς. Ο Κωνσταντίνος υμνείται με υπερβολές, αποκαλείται στρατηλάτης, Μέγας Βασιλεύς, Ακρίτας και Κωνσταντίνος ΙΒ', έλκων την καταγωγή του από τους Παλαιολόγους του Βυζαντίου. Κατά μία γνωστή δοξασία των βασιλοφρόνων της εποχής οι Γλύξμπουργκ-Χολστάιν-Σόντερμουργκ-Σλέσβιχ ήταν απόγονοι ενός Θωμά Παλαιολόγου, που είχε καταφύγει στη Δανία μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453!¹⁶

Πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την περίοδο αυτή αντλούμε από το *Εμπρός* της 23-7-1915. Ο Βενιζέλος έχει κερδίσει τις εκλογές της 31-5-1915, αλλά ακόμα ήταν πρωθυπουργός ο Γούναρης, καθώς καθυστέρούσε η διαδικασία ανάθεσης της πρωθυπουργίας για τις 3/8/1915. Στο φύλλο αυτό μαθαίνουμε ότι και υπήρχε εγκάρδια συνάντηση και ευαρέσκεια Κωνσταντίνου και Γούναρη. Επίσης μαθαίνουμε ότι έγινε ολόκληρη τελετή στο Παναθηναϊκό Στάδιο για να εορτασθεί η ανάρρωση του βασιλιά από την πλευρίτιδα, που, όπως είδαμε και ανωτέρω, δεν ήταν οριστική. Τέλος, έχουμε την πληροφορία ότι στο δυτικό μέτωπο, παρότι η Ελλάδα δεν είχε μπει στον πόλεμο, πολέμουσε με την Αντάντ φάλαγγα Ελλήνων εθελοντών υπό το γνωστό βενιζελικό καπετάνιο και πρώην μακεδονομάχο Παύλο Γύπαρη! Οι βενιζελικοί λοιπόν είχαν στείλει άτυπα ενισχύσεις στον πόλεμο από πολύ νωρίς.¹⁷

5. Η κυβέρνηση Ζαΐμη και η συμμαχική απόβαση στη Θεσσαλονίκη.

Σχηματίστηκε εν τω μεταξύ νέα φιλοβασιλική κυβέρνηση (από τις πολλές που υπήρξαν μεταξύ 1915-17) υπό τον μετριοπαθή αντιβενιζελικό Αλέξανδρο Ζαΐμη, πρώην ύπατο Αρμοστή στην Κρήτη, και μέλη τους τέως πρωθυπουργούς Δ. Γούναρη, Δ. Ράλλη, Γ. Θεοτόκη, Στέφανο Δραγούμη. Η απόβαση όμως των γαλλικών στρατευμάτων ξεκίνησε λίγο μετά τη δεύτερη παραίτηση του Βενιζέλου. Η στάση του Κωνσταντίνου έναντι της Αντάντ ήταν υποκριτικά θετική, από το φόβο μήπως ξεσπάσει κάποια συμμαχική κίνηση κατά του βασιλικού θεσμού ή της δυναστείας. Η επικείμενη επίθεση της Βουλγαρίας κατά της Σερβίας έθετε ξανά το θέμα της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο επί τάπητος. Η κυβέρνηση Ζαΐμη απάντησε αρνητικά ως

13 Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδος, 2015, σελ. 29 και Μαρκεζίνης, Πολιτική Ιστορία, 1968, σελ. 44-45.

14 *Σκριπ*, 31 Μαΐου 1915.

15 *Εμπρός*, 1 Ιουνίου 1915.

16 *Σκριπ*, 4 και 7 Ιουλίου 1915.

17 *Εμπρός*, 23 Ιουλίου 1915.

προς τη βοήθεια στη σύμμαχο Σερβία με σοφιστείες. Αυτό αποτέλεσε τροχοπέδη για την επιβολή της πολιτικής της Αντάντ στα Βαλκάνια.¹⁸

Στις 23-9/6-10 του 1915 Αυστροουγγαρία, Γερμανία και Βουλγαρία επιτέθηκαν στη Σερβία. Οι Φιλελεύθεροι βρίσκονταν σε δίλημμα, αν έπρεπε να συμφωνήσουν ή να καταψηφίσουν την κυβέρνηση. Στο μεταξύ η προϊούσα αντιπολεμική προπαγάνδα αναπτυσσόταν ραγδαία υποδαυλιζόμενη από το γερμανικό χρήμα. Τα διλήμματα και οι πιέσεις βενιζελικών και αντιβενιζελικών είχαν ως αποτέλεσμα την καταψήφιση της συμμαχικής κυβέρνησης Ζαΐμη τον Οκτώβριο με 147 ψήφους κατά, πράγμα που είχε ως συνέπεια την προκήρυξη εκλογών για τις 6-12-1915. Τότε για μια ακόμη φορά προτάθηκε στην Ελλάδα να ταχθεί στο πλευρό της Αντάντ με ανταλλάγματα την Κύπρο και τη Θράκη, η Ελλάς όμως αρνήθηκε.¹⁹

Η άρνηση της Ελλάδας και της Ρουμανίας να συμμετάσχουν στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ την παραμονή της βουλγαρικής επίθεσης σίγουρα δυσκόλεψε το ρόλο της Αντάντ. Για μια ακόμη φορά προτάθηκαν η Θράκη και η Κύπρος στην Ελλάδα, αλλά αυτή αρνήθηκε τη συμμετοχή στον πόλεμο. Στις 21-10-1915 προκλήθηκε ένταση στη Βουλή, όταν η κυβέρνηση αποφάσισε τη χορήγηση μεγάλων επιδομάτων στους ανώτερους αξιωματικούς, εξασφαλίζοντας την υποταγή των περισσότερων από αυτούς στην πολιτική του Κωνσταντίνου.²⁰

Στις 23-10, στην τελευταία συνεδρίαση της Βουλής πριν από τις εκλογές της 6-12-1915, ο Βενιζέλος πήρε το λόγο. Διαισθανόμενος ότι δεν θα ξαναμιλούσε στη Βουλή για πολύ καιρό έκανε έναν απολογισμό της έως τότε πολιτικής του, υποστήριξε ότι είχε διπλασιάσει τη Ελλάδα σε αντίθεση με τους αντιπάλους του, που είχαν παραδοσιακά πολιτική μικροελλαδική. Κατηγόρησε τους αντιπάλους του ως μικρούς πολιτικούς άνδρες κρυπτόμενους πίσω από το κύρος και την ισχύ της βασιλικής αυλής. Ο ίδιος ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Ζαΐμης ασφαλώς και δεν ήθελε προκήρυξη νέων εκλογών, διότι αυτή θα είχε ως αποτέλεσμα την ανατροπή του. Ο Κωνσταντίνος ήθελε να απαλλαγεί από το Βενιζέλο και να μην τον ξαναδιορίσει πρωθυπουργό τουλάχιστον στο διάστημα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Μετά την άρνηση του Ζαΐμη να συμμετάσχει στην εν εξελίξει διάλυση της Βουλής μεθοδεύτηκε με ενέργειες του Γούναρη η ανάθεση της πρωθυπουργίας στο γηραιό πολιτικό, τέως βενιζελικό, τραπεζίτη από την Κωνσταντινούπολη, Στέφανο Σκουλούδη. Ο πρώην βενιζελικός εξελίχθηκε σε Ηρακλή του Στέμματος. Η υπόλοιπη κυβέρνηση παρέμεινε η ίδια με την προσθήκη του πρώην προέδρου της Κρητικής Βουλής Αντωνίου Μιχελιδάκη, αντιπάλου του Βενιζέλου στην Κρήτη. Ο Μιχελιδάκης ανέλαβε το Υπουργείο Παιδείας.²¹

Από τις επικείμενες εκλογές της 6-12-1915 οι Φιλελεύθεροι είχαν αποφασίσει να απόσχουν γιατί θεωρούσαν αντισυνταγματική τη δεύτερη αυθαίρετη διάλυση της Βουλής. Άλλωστε 300.000 ήταν επιστρατευμένοι και μακριά από την περιοχή τους. Ο ίδιος ο Βενιζέλος ανακοίνωσε με διάγγελμα στον ελληνικό λαό την απόφαση αποχής του κόμματος των Φιλελευθέρων από τις εκλογές του Δεκεμβρίου. Σε αυτό το διάγγελμα κατηγόρησε τον Κωνσταντίνο για τις συνεχείς διαλύσεις της Βουλής και ως φορέα πρωσικών ακραιφνών μοναρχικών και αντιδημοκρατικών αντιλήψεων, για την επιβολή με τη βία και την αυθαιρεσία μιας πολιτικής υπέρ της ουδετερότητας. Προανήγγειλε συμφορές για την Ελλάδα, αλλά και χαρακτήρισε την εξελισσόμενη κατάσταση ως εξάρθρωση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος.²²

Ως προς τις εκλογές της 6-12-1915: λόγω της αποχής των φιλελευθέρων η εκλογική μάχη κρίθηκε μεταξύ των κομμάτων του Δ. Γούναρη και του Δ. Ράλλη. Όπως είπαμε και ανωτέρω, ένα μεγάλο, μέρος του εκλογικού σώματος ήταν επιστρατευμένο, ενώ υπήρξε μεγάλη αποχή ειδικά στα βενιζελικά κάστρα. Ενώ το Μάιο του 1915 είχαν ψηφίσει 714.000 ψηφοφόροι, στις μονόπλευρες εκλογές του Δεκεμβρίου προσήλθαν 280.000 ψηφοφόροι. Ψήφισε περίπου το 1/3 από τους

18 Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδος, 2015, σελ. 29- 30 και Μαρκεζίνης, Πολιτική Ιστορία, 1968, σελ. 52-53 και Κωστής, Τα κακομαθημένα παιδιά, 2022, σελ. 554-555.

19 Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδος, 2015, σελ. 30

20 Μαυρογορδάτος, Εθνικός Διχασμός, 2017, σελ. 71-75.

21 Μαυρογορδάτος, Εθνικός Διχασμός, 2017, σελ. 75-76.

22 Μαυρογορδάτος, Εθνικός Διχασμός, 2017, σελ. 75-76 και Πετρίδης, Σύγχρονη Ιστορία, 2000, σελ. 235-237 και Μαρκεζίνης, Πολιτική Ιστορία, 1968, σελ. 74-75.

εκλογείς. Η αποχή των βενιζελικών ήταν εκτεταμένη ειδικά σε βενιζελικά κάστρα, όπως η Ήπειρος και η Κρήτη. Έτσι, οι βενιζελικοί ισχυρίζονταν ότι είχαν κερδίσει τις εκλογές! Είναι πιθανό λόγω του ότι ο Βενιζέλος είχε ταυτιστεί με τον πόλεμο να είχε χάσει την επιρροή που είχε το Μάιο, όμως από την άλλη ήταν τέτοια η αποχή επιστρατευμένων και Φιλελεύθερων, ώστε να είναι επισφαλές να πει κανείς τί θα γινόταν αν δεν υπήρχε αποχή. Όπως και να έχει το πράγμα στις εκλογές αναδείχθηκαν 256 βουλευτές του νεοσύστατου Κόμματος Εθνικοφρόνων του Δημητρίου Γούναρη και από εκεί και πέρα: 21 θεοτοκικοί, 18 ραλλικοί, 6 μαυρομιχαλικοί, 7 του νεοπαγούς Εθνικού Συντηρητικού Κόμματος του Νικόλαου Στράτου, 3 του Νικόλαου Δημητρακόπουλου και 19 Βορειοηπειρώτες. Στις 27-1-1916 αναδείχθηκε η κυβέρνηση Στέφανου Σκουλούδη με 266 ψήφους. Ο υπέργνηρος τέως βενιζελικός νέος πρωθυπουργός κατεδείχθη στην πράξη βασιλικότερος του βασιλέως, τον οποίο προθυμοποιήθηκε να υπηρετήσει.²³

Οποσδήποτε το αποτέλεσμα των μονόπλευρων εκλογών επέτεινε τις προστριβές καθώς οι Σύμμαχοι είχαν δεχθεί την άποψη Βενιζέλου ότι η νέα διάλυση της ήταν αντισυνταγματική. Σίγουρα δεν άρεσε στους Συμμάχους ότι η Ελλάδα θα κατευθυνόταν από το βασιλιά και το άμεσο φιλογερμανικό περιβάλλον του: Μεταξά, Δούσμανη, Στρέιτ.²⁴

Η αποχή των βενιζελικών στις εκλογές αυτές τους τοποθέτησε σαφώς στην εξωκοινοβουλευτική αντιπολίτευση. Όμως από τότε οι βενιζελικοί είχαν αρχίσει να σκέπτονται την προοπτική ενός μελλοντικού κινήματος. Στην περίοδο αυτή βρίσκονταν τα σπέρματα του μελλοντικού κινήματος Εθνικής Άμυνας. Έχοντας το φόβο μιας βουλγαρικής ή γερμανικής εισβολής στην Μακεδονία κάποιοι βενιζελικοί παράγοντες (Αλέξανδρος Ζάννας, Παμίκος (Επαμεινώνδας) Ζυμβρακάκης, Νικόλαος Πλαστήρας, Περικλής Αργυρόπουλος) οργάνωσαν στη Θεσσαλονίκη μια Επιτροπή Εθνικής Άμυνας. Συνέδραμαν και οι Εμμανουήλ Ζυμβρακάκης και Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, ο μελλοντικός αρχιστράτηγος στη Σμύρνη. Όλες αυτές οι ενέργειες τελούσαν υπό την έγκριση και προστασία του Γάλλου αρχιστράτηγου των συμμαχικών δυνάμεων στη Μακεδονία Μορίς Σαράιγ. Ο Βενιζέλος ήθελε το κίνημα, πλην όμως δίσταζε διότι δεν υπήρχε συμμαχική ομοφωνία γι αυτό, δεν έδινε τη σαφή έγκρισή της η Αγγλία. Μόνο η Γαλλία υποστήριζε μια τέτοια προοπτική προς το παρόν.²⁵

Πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες, που επιβεβαιώνουν τα ανωτέρω, για την περίοδο αυτή αντλούμε από το φύλλο της εφημερίδας *Σκριπ* της 30-10-1915. Διαπιστώνουμε ότι είχε διαλυθεί η Βουλή η αναδειχθείσα το Μάιο και ότι επέκειντο εκλογές. Η φιλοβασιλική εφημερίδα, πάντοτε ενθουσιώδης και εξάπτουσα τον οπαδισμό, πανηγυρίζει για την έλευση στην Αθήνα από την Κρήτη του αντιπάλου του πρώην προέδρου της Κρητικής Βουλής Βενιζέλου του Αντώνιου Μιχελιδάκη και για την ανάθεση σε αυτόν του Υπουργείου Παιδείας. Στο ίδιο φύλλο μαθαίνουμε ότι η βασίλισσα Σοφία μεριμνούσε για τις γυναίκες των Επιστράτων. Τέλος αναφέρεται ότι από την έλευση των ανταντικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη υπήρχε ο κίνδυνος και γερμανικής εισβολής στην Ανατολική Μακεδονία, όπως έγινε αργότερα. Προφανώς η συγκεκριμένη εφημερίδα ασκούσε μία σκληρή προπαγάνδα υπέρ του βασιλιά και κατά του βενιζελισμού.²⁶

Στο ίδιο μήκος κύματος το πρωτοσέλιδο της ίδιας εφημερίδας στις 6-12-1915, την Κυριακή των μονόπλευρων εκλογών. Η εφημερίδα προτρέπει τους αναγνώστες οπαδούς των αντιβενιζελικών κομμάτων να έχουν έτοιμα τα εκλογικά βιβλιάρια τους και να ψηφίσουν κατά της αναρχίας, δηλ. των βενιζελικών. Τούς προτρέπει προφανώς να ενισχύσουν τα φιλοβασιλικά κόμματα.²⁷

Την επόμενη μέρα, στις 7-12-1915 στο πρωτοσέλιδο της ίδιας εφημερίδας διαπιστώνουμε στο ίδιο ύφος φιλοκωνσταντινικού φανατισμού τους ασυγκράτητους πανηγυρισμούς για την περιφανή νίκη των βασιλικών κομμάτων και, κυρίως, του Κόμματος Εθνικοφρόνων του Γούναρη

23 Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 80-81 και Πετρίδης, *Σύγχρονη Ιστορία*, 2000, σελ. 235-237 και Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, 1968, σελ. 74-75.

24 Λεονταρίτης, *Η διεθνής θέση της Ελλάδας*, 2015, σελ. 33.

25 Λεονταρίτης, *Η διεθνής θέση της Ελλάδος*, 2015, σελ. 34.

26 *Σκριπ*, 30 Οκτωβρίου 1915.

27 *Σκριπ*, 6 Δεκεμβρίου 1915.

στις σχετικές μονόπλευρες εκλογές. Το αποτέλεσμα χαρακτηρίζεται ως θρίαμβος του ελληνικού λαού.²⁸

6. Οι ελληνογερμανικές σχέσεις και η παράδοση του Ρούπελ.

Από το φθινόπωρο του 1915 ως την άνοιξη του 1916 το μεγάλο θέμα στις σχέσεις του Κωνσταντίνου και των Γερμανών ήταν οι συμμαχικές δυνάμεις στη Βόρειο Ελλάδα. Οι Γερμανοί είχαν τη σκέψη να εισβάλουν στη Μακεδονία λόγω της παρουσίας των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ στη Θεσσαλονίκη, αλλά από την άλλη φοβόντουσαν να μην εκτεθεί ο σύμμαχός τους Κωνσταντίνος, γαμπρό του Κάιζερ. Για αυτούς τους λόγους η Γερμανία προσπάθησε να συγκρατήσει τους Τούρκους και τους Βουλγάρους, αλλά και να στηρίξει οικονομικά τον Κωνσταντίνο. Αυτό που δεν κατάφερε κανείς ήταν να εμποδίσει το στυγνό τουρκικό σωβινισμό να εξακολουθεί να διαπράττει στη μικρασιατική χερσόνησο την τριπλή γενοκτονία Ελλήνων, Αρμενίων και Ασσυροχαλδαίων. Για το λόγο αυτό ο επιτελάρχης και μυσικοσύμβουλος του Κωνσταντίνου, Ιωάννης Μεταξάς προσπάθησε να πετύχει τη σύναψη συμμαχίας Ελλάδας-Οθωμανικής Αυτοκρατορίας-Βουλγαρίας- Ρουμανίας υπό την κάλυψη του Βερολίνου χωρίς όμως επιτυχία.²⁹

Τον ίδιο καιρό, όπως είπαμε, η Γερμανία ενίσχυσε οικονομικά τον Κωνσταντίνο με δύο μεγάλα δάνεια, το πρώτο μάλιστα 40 εκατομμυρίων μάρκων, το οποίο ήταν αναγκαίο λόγω της οξείας οικονομικής κρίσεως. Παράλληλα, το σχέδιο εισβολής Γερμανών και Βουλγάρων προχωρούσε ραγδαία και μάλιστα κάποιοι από το φιλογερμανικό βασιλικό περιβάλλον επιθυμούσαν την εισβολή Γερμανών και Βουλγάρων στη Μακεδονία για να ρίξουν τις συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ στη θάλασσα. Έτσι, οι Γερμανοί και Βούλγαροι άρχισαν από τον Απρίλιο να εισβάλλουν στη Μακεδονία. Τα ανάκτορα φοβούνταν τα συμμαχικά αντίποινα, αλλά και την πτώση της κυβέρνησης του Στέφανου Σκουλούδη. Στις 13/26 Μαΐου του 1916 βουλγαρικές δυνάμεις με επικεφαλής γερμανική φάλαγγα εισέβαλαν στο ελληνικό έδαφος και κατέλαβαν το οχυρό Ρούπελ. Οι ευθύνες του κωνσταντινικού περιβάλλοντος ήταν καθοριστικές. Η κυβερνητική προπαγάνδα το παρουσίασε ως αποτέλεσμα αιφνιδιαστικής εισβολής.³⁰

Έτσι παραδόθηκε ή κατ'άλλους περιήλθε το οχυρό Ρούπελ στους Βουλγάρους, ενώ ο βασιλιάς διαβεβαίωνε για το αντίθετο. Μάλιστα εγκαταστάθηκαν πολλοί Βούλγαροι στην Ανατολική Μακεδονία. Οι δε Γερμανοί παρέλαβαν το Δ' Σώμα Στρατού και το οδήγησαν στο Γκέρλιτς της Γερμανίας. Παρόλα αυτά το βασιλικό περιβάλλον και η βασιλική κυβέρνηση δεν εξήλθε από την ουδετερότητα. Ο βασιλιάς μάλιστα διαβεβαίωσε τον πρεσβευτή της Αυστροουγγαρίας στην Αθήνα Σίλασσου ότι η είσοδος κάποιων Βουλγάρων για την καταδίωξη των στρατευμάτων της Αντάντ δεν θα ήταν κακή ιδέα.³¹

Η εφημερίδα *Εμπρός* στις 20-3 και 21-3-16 μάς πληροφορεί για τις γερμανικές επιτυχίες στο δυτικό μέτωπο στο Βω και στο Μαλανκούρ. Στις 15-6-1916 η εφημερίδα μάς ενημερώνει στο πρωτοσέλιδό της ότι ο Φερδινάνδος της Αυστροουγγαρίας έγινε αρχιστράτηγος των βαλκανικών δυνάμεων για τις Κεντρικές Δυνάμεις και ότι η κυβέρνηση υπέβαλε διαμαρτυρία για την κατάληψη του οχυρού Ρούπελ από τους Γερμανούς κι τους Βουλγάρους. Στο επόμενο πρωτοσέλιδο στις 16-6-1916, υπάρχει εκτεταμένη ανάλυση, δια της οποίας επιχειρείται να υποβαθμιστεί η κατάληψη του περίφημου οχυρού Ρούπελ από τους Γερμανούς και τους Βουλγάρους, με ευθύνη της κυβέρνησης Σκουλούδη, κατόπιν της εισβολής των ανωτέρω στην Ανατολική Μακεδονία. Είναι λογικό η φιλοβασιλική πλευρά να θέλει να απολογηθεί για την κατάληψη του Ρούπελ από τους Γερμανούς και Βουλγάρους.³²

28 Σκριπ, 7 Δεκεμβρίου 1915.

29 Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδας, 2015, σελ. 34-35.

30 Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδας, 2015, σελ. 34-35 και Πετρίδης, *Σύγχρονη Ιστορία*, 2000, 237 και Παπαδάκης, *Ανόρθωση και Διπλασιασμός- Εθνικός Διχασμός*, 1910-1917, 2020, 272-275.

31 Ενεπεκίδης, *Δόξα και Διχασμός*, 1992, σελ. 443-455 και Μιχαλόπουλος, *Η άλλη διάσταση*, 2012, σελ.139-140 και Μαркеζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, 1968, σελ. 121

32 Εμπρός, 20 και 21 Μαρτίου, 15 και 16 Ιουνίου 1916.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το φιλοβασιλικό *Σκριπ* της 1/6/1916. Ενώ δεν κάνει καμία μνεία στην παραχώρηση του οχυρού Ρούπελ στους Γερμανούς και Βουλγάρους αναφέρεται αναλυτικά στο συμμαχικό αποκλεισμό της Ελλάδας από την Αντάντ, ο οποίος είχε βέβαια δυσμενέστερες συνέπειες για τον ελληνικό λαό, παραλληλίζοντάς τον με παλαιότερους επιβληθέντες αποκλεισμούς, όπως ο αποκλεισμός για την υπόθεση Πασίφικο το 1854.³³

7. Από την πτώση της κυβέρνησης Σκουλούδη ως το κίνημα της Θεσσαλονίκης.

Η κατάληψη του Ρούπελ από τους Γερμανούς και τους Βουλγάρους συγκλόνισε την Αθήνα και θεωρήθηκε από τους βενιζελικούς καταλυτική για τις περαιτέρω εξελίξεις. Ο Βενιζέλος εξακολουθούσε να επιθυμεί ένα επαναστατικό κίνημα για τη συστράτευση της Ελλάδας στο πλευρό της Αντάντ στη Μακεδονία, αυτό όμως το επιθυμούσαν μόνο οι Γάλλοι. Στις 22/5/1916- 3/6/1916 ο στρατηγός Σαράιγ έθεσε την πόλη της Θεσσαλονίκης σε κατάσταση πολιορκίας, ενώ λίγο αργότερα κηρύχθηκε από την Αντάντ μερικός αποκλεισμός των ελληνικών παραλίων. Η ωμή αυτή επέμβαση της Αντάντ στα εσωτερικά της Ελλάδας, που έπληξε και πάλι (όπως και η κατάληψη του Ρούπελ με ευθύνη της κυβέρνησης Σκουλούδη) την εθνική κυριαρχία, συγκλόνισε τον πληθυσμό με αποτέλεσμα να τρωθεί σημαντικά το κύρος του Βενιζέλου στο εσωτερικό της χώρας.³⁴

Οι πρεσβευτές της Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας έπεισαν τις κυβερνήσεις τους να επέμβουν δυναμικά. Δια κοινής διακοινώσεως οι τρεις μεγάλες δυνάμεις αξίωσαν από τη φιλοβασιλική κυβέρνηση των Αθηνών α) άμεση και γενική αποστράτευση β) παραίτηση της κυβέρνησης Σκουλούδη γ) διενέργεια εκλογών δ) την αντικατάσταση υπευθύνων της Αστυνομίας. Ο βασιλιάς απεδέχθη τις απαιτήσεις της Αντάντ και αντικατέστησε αμέσως τον Σκουλούδη με τον μετριοπαθή αντιβενιζελικό Ζαΐμη. Μέλη της νέας κυβέρνησης ήταν οι Μομφερράτος, Λιδωρίκης, Ράλλης, Νέγρης κλπ. Οι απαιτήσεις αυτές αποτελούσαν μία ακόμη επέμβαση στο εσωτερικό της χώρας και συγκλόνισαν το λαό. Ο Βενιζέλος έκανε το λάθος να δηλώσει ότι οι συμμαχικές δυνάμεις ενήργησαν ως γονείς στα πλαίσια των δικαιωμάτων τους. Από τη δήλωση αυτή, με την οποία επικύρωνε την ξένη επέμβαση στο εσωτερικό της χώρας, ο Βενιζέλος και το Κόμμα του απώλεσαν πολλούς υποστηρικτές, ίσως και την πλειοψηφία στην Παλιά Ελλάδα.³⁵

Περί τα τέλη του 1916 συνέβη ένα άλλο τραγικό γεγονός. Κάποια στιγμή Αστυνομία και Πυροσβεστική της Δεκέλειας ανακοίνωσαν ότι ξέσπασε πυρκαγιά στο Τατόι. Ο Κωνσταντίνος και οι πρίγκηπες μετέβησαν με το αυτοκίνητο για να δουν τί συνέβη. Πολλοί Αθηναίοι ανησύχησαν για την πυρκαγιά του ήδη άρρωστου βασιλιά. Ο βασιλόφρων ιστορικός Σπύρος Μαρκεζίνης αποκλείει το ενδεχόμενο δολιοφθοράς. Έγιναν έρευνες και ανακρίσεις οι οποίες δεν ολοκληρώθηκαν μέσα στη χαώδη περίοδο του Διχασμού. Ωστόσο το γεγονός είχε απασχολήσει και συγκλονίσει την αθηναϊκή κοινωνία της εποχής και είχαν πλεχθεί θεωρίες συνωμοσίας.³⁶

Η γενική αποστράτευση στέρησε από το θρόνο μια στρατιωτική δύναμη, με την οποία θα μπορούσε να στραφεί κατά των συμμαχικών δυνάμεων στη Μακεδονία. Όμως, μετά από λίγο ο στρατός αυτός μετατράπηκε με ενέργειες του βασιλικού περιβάλλοντος και κυρίως του Μεταξά σε έναν ιδιωτικό και απόλυτα ελεγχόμενο στρατό, ο οποίος θα στρεφόταν κατά του εσωτερικού εχθρού. Η δύναμη αυτή των Επιστράτων είχε 200.000 άτομα και είχε επικεφαλής τον Πανελλήνιο Σύνδεσμο Εφέδρων. Ιδρυτής τους ήταν ο Μεταξάς, αλλά αρχηγός τους ήταν ο Κωνσταντίνος, στον οποίο ορκίζονταν τυφλή πίστη και υπακοή. Οι Επιστράτοι, όπως θα δούμε πιο κάτω στα Νοεμβριανά, ανέλαβαν την τρομοκράτηση των αντιπάλων. Μέχρι τον Αύγουστο είχαν εξαπλωθεί με αξιόλογη οργάνωση σε όλη την Ελλάδα. Για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση οι Φιλελεύθεροι

³³ *Σκριπ*, 1 Ιουνίου 1916.

³⁴ Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδος, 2015, σελ. 36.

³⁵ Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 83-84.

³⁶ Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, 1968, σελ. 139.

δημιούργησαν το δικό τους Εθνικό Σύνδεσμο Ελλήνων Επιστράτων, που είχε σημαντική βαρύτητα και δράση μόνο στο λεκανοπέδιο της Αττικής.³⁷

Παρά την υπερίσχυση των Επιστράτων οι φιλοβασιλικοί δεν ήταν σίγουροι για την τελική επικράτησή τους. Η Μακεδονία ελεγχόταν από τον Σαράιγ και τα νησιά του Αιγαίου από τους βενιζελικούς. Η καλοκαιρινή ραστώνη διακόπηκε απότομα με την εισβολή των Γερμανών και των Βουλγάρων στη Δυτική και Ανατολική Μακεδονία περί τις αρχές Αυγούστου. Οι βενιζελικοί το είδαν ως μοναδική ευκαιρία ανάκτησης του ελέγχου. Αμέσως οργάνωσαν συλλαλητήρια στην Αθήνα, με ομιλητή τον Βενιζέλο, αλλά και σε άλλες πόλεις, στη Λάρισα, στο Βόλο, στα Χανιά. Ο Βενιζέλος δήλωσε ότι δεν θα ήταν δυνατόν το Κόμμα του να δεχθεί μοιρολατρικά τις επερχόμενες καταστροφές του έθνους. Ότι η παρούσα κατάσταση άφησε τους Σέρβους αβοήθητους και τους Βούλγαρους να θριαμβεύσουν.³⁸

Την επόμενη μέρα, στις 15-8-1915, οργανώθηκαν από τους Επιστράτους τα αντισυλλαλητήρια στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις. Ο πρόεδρος των Επιστράτων της Πλάκας δήλωσε ότι ο Κωνσταντίνος ήταν θεός, άτρωτος από βέλη ανθρώπινα. Μίλησαν στο λαό οι αντιβενιζελικοί ηγέτες Γούναρης, Ράλλης και Στέφανος Δραγούμης. Οι Επίστρατοι κυριαρχούσαν στην Αθήνα και αλλού με σκοπό να επηρεάσουν τις επόμενες εκλογές. Στις 17-8-1915 ξέσπασε στη Θεσσαλονίκη το κίνημα της Εθνικής Άμυνας, της οργάνωσης που είχε ιδρυθεί από βενιζελικούς στο τέλος του προηγούμενου χρόνου. Το κίνημα δεν είχε μεγάλη στήριξη από το στρατό που ήλεγχε ο Κωνσταντίνος, αλλά σώθηκε χάρη στη στήριξη των Γάλλων και του στρατηγού Σαράιγ.³⁹

Από τις 19-8-1916 ο στόλος της Αντάντ είχε καταπλεύσει στο Σαρωνικό υπό την ηγεσία του Νταρτίζ ντε Φουρνέ. Οι δυνάμεις της Αντάντ κατέλαβαν το ταχυδρομείο, το τηλεγραφείο και τον ασύρματο. Παράλληλα προέβησαν στην απέλαση 50 Γερμανών πρακτόρων συμπεριλαμβανομένου και του βαρώνου Σενκ. Για τον εξευμενισμό της Αντάντ έφυγαν από την Αθήνα οι Δούσμανης και Μεταξάς, αφού όμως κατέστρεψαν πολύτιμα αρχεία. Ο Μεταξάς συμφωνούσε με τον Γερμανό στρατιωτικό ακόλουθο ότι έπρεπε να εξοντωθεί ο Βενιζέλος. Στις 3-9-2016 ορκίστηκε πρωθυπουργός ο Νικόλαος Καλογερόπουλος με υπουργούς τους Καραπάνο, Λουκά Ρούφο, Κανάρη, Μπασιά, Καυταντζόγλου, Δαμιανό.⁴⁰

Μετά τη ματαίωση των εκλογών είχε εκλείψει και η παραμικρή ελπίδα επιστροφής στην ομαλότητα. Στις 30 Αυγούστου οι Βούλγαροι έφθασαν στην ίδια την Καβάλα. Το δε Δ' Σώμα Στρατού εστάλη στο Γκέρλιτς της Γερμανίας ως αιχμάλωτο πολέμου. Στη Θεσσαλονίκη δραστηριοποιούνταν οι στρατιωτικοί της Άμυνας, όπως οι Πλαστήρας, Παρασκευόπουλος, Ζυμβρακάκης, Χριστοδούλου, Ιωάννου. Τότε ο Βενιζέλος ξεκίνησε από την Αθήνα για τα Χανιά. Εκεί πραγματοποιήθηκε ογκωδέστατο συλλαλητήριο και από εκεί πορεύτηκε ατμοπλοϊκώς για τη Θεσσαλονίκη, όπου συγκρότησε στις 15-9-1916 την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης με πρωθυπουργό τον ίδιο και μέλη το στρατηγό Δαγκλή και το ναύαρχο Κουντουριώτη, εγκαθιστάμενος, όπως ξέρουμε, στη βίλα Καπαντζή. Το πρώτο διάγγελμα έλεγε ότι το ποτήρι των πικριών του έθνους επληρώθη και είχε φθάσει η ώρα της επαναδραστηριοποίησής του.⁴¹

Το πρώτο μέλημα του Βενιζέλου ήταν η δημιουργία εθνικού στρατού για την υπεράσπιση της Μακεδονίας. Το εγχείρημα αυτό απεδείχθη ιδιαίτερα δύσκολο και διότι δεν είχε από την αρχή την υποστήριξη των συμμάχων. Ενώ όμως στην αρχή το κίνημα της Εθνικής Άμυνας είχε συγκεντρώσει δύναμη 2.000 ανδρών, από τη στιγμή που ανέλαβε ο ίδιος κατόρθωσε να συγκεντρώσει δύναμη 20.000 ανδρών. Η κατάσταση ήταν δύσκολη διότι οι σύμμαχοι δεν ήταν αναφανδόν υπέρ του. Η Ρωσία, στις παραμονές ανατροπής του καθεστώτος από τους Μπολσεβίκους, δίσταζε να αναγνωρίσει την κυβέρνησή του de jure. Η Ιταλία ήταν σαφώς εχθρική κατά της Ελλάδας και του Βενιζέλου. Τέλος, η Αγγλία και η Γαλλία αποφάσισαν να τον στηρίξουν ηθικά και υλικά. Τού

37 Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 84-87 και Πετρίδης, *Σύγχρονη Ιστορία*, 2000, σελ. 241-242 και Παπαδάκης, *Ανόρθωση*, 2020, 276.

38 Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 86-88 και Πετρίδης, *Σύγχρονη Ιστορία*, 2000, σελ. 243 και Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, 1968, σελ. 154-55.

39 Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 89-90.

40 Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 90-91.

41 Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην πολιτική*, 1983, σελ. 44-54 και Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 91-92 και Λιάκος, *Εικοστός αιώνας*, 2023, σελ. 77-78.

δόθηκε δάνειο 10 εκατομμυρίων φράγκων καταρχήν για τις μη στρατιωτικές ανάγκες. Επίσης εστάλησαν διπλωματικοί αντιπρόσωποι των χωρών αυτών στη Θεσσαλονίκη⁴².

Στο πρωτοσέλιδο της σταθερά φιλοβασιλικής εφημερίδας *Σκριπ* της 15-6-1916 διαπιστώνουμε ότι οι βασιλικοί ετοίμαζαν νέες εκλογές και διάταγμα γενικής αποστρατεύσεως. Στην ίδια εφημερίδα της 16-6-1916 εντοπίζουμε άρθρο που αναφέρεται στη δράση των Επιστράτων του Γούναρη και του Μεταξά, οι οποίοι θα έδιδαν το σύνθημα υπέρ του Κωνσταντίνου σε περίπτωση εκλογών. Στο άρθρο οι Φιλελεύθεροι χαρακτηρίζονται ως προδότες και πράκτορες ξένων συμφερόντων.⁴³

Στο φύλλο της εφημερίδας *Εμπρός* της 12-8-1916 παρατηρούμε α) διαβεβαιώσεις του Γερμανού Αυτοκράτορα Κάιζερ Γουλιέλμου για την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας β) αναγγελία του συλλαλητηρίου της Αθήνας στο οποίο επρόκειτο να μιλήσει ο Βενιζέλος, ο οποίος κατά δημοσίευμα επρόκειτο να είναι ο αρχηγός του νέου Θερίσου, υπενθυμίζοντας την εξέγερση στην Κρήτη το 1905 κατά του Πρίγκηπα Γεωργίου. Στη σελίδα 2 υπάρχει ρεπορτάζ για τη συμπεριφορά των Βουλγάρων εισβολέων, για την αναστάτωση των Ελλήνων από τις βιαιοπραγίες και τις απρέπειες τους καθώς και για τον αντίστοιχο ενθουσιασμό των βουλγαροφώνων. Στη σελίδα 3 παρατηρούμε ρεπορτάζ με πληροφορίες για τα αντίστοιχα φιλοβασιλικά συλλαλητήρια διαφόρων συντεχνιών.⁴⁴

Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει το φύλλο της εφημερίδας *Εμπρός* στις 13-8-1916. Στο πρωτοσέλιδο γίνεται μνεία στο συλλαλητήριο των βενιζελικών στην Αθήνα, στο οποίο μίλησε ο Βενιζέλος και προανήγγειλε ότι θα αναλάμβανε δράση υπέρ της Αντάντ. Επίσης στις άλλες σελίδες διαπιστώνουμε ότι το *Εμπρός* έχει κατ' εξαίρεση και αντιβενιζελικά δημοσιεύματα. Πρώτον αναφέρεται στη σελίδα 2 ότι οι βενιζελικοί διέδιδαν ψεύδη για σφαγές και καταστροφές στη Μακεδονία. Επίσης ένας συντάκτης της εφημερίδας πανηγυρίζει για την αποδοκιμασία του στρατηγού Παναγιώτη Δαγκλή και των ψευδοφιλελευθέρων, όπως τους αποκαλεί, στο Μέτσοβο. Παράλληλα η εφημερίδα πανηγυρίζει στη σελίδα 3 διότι υπήρχε στη χώρα εξέγερση κατά των βενιζελικών και συλλαλητήρια για την καταδίκη των βενιζελικών ενεργειών και για την επίδειξη πίστης και αφοσίωσης στο βασιλιά. Επίσης και πάλι στη σελίδα 4 χαρακτηρίζονται ως μυθεύματα τα περί σφαγών και καταστροφών στη Μακεδονία.⁴⁵

Στις 6-9-1916 το *Εμπρός* αναφέρεται στη συνεργασία της κυβέρνησης της Αθήνας υπό τον Ν. Καλογερόπουλο. Πολύ διαφωτιστικό είναι το πρωτοσέλιδο της ίδιας εφημερίδας στις 13-9-1916. Ο Βενιζέλος έχει αναχωρήσει ατμοπλοϊκώς από την Κρήτη για τη Θεσσαλονίκη για να συγκροτήσει την κυβέρνηση Εθνικής Άμυνας. Το άρθρο, στο πάντοτε ίδιο ήπιο ύφος της εφημερίδας, αναλύει την πολιτική κατάσταση λέγοντας ότι δεν είναι πλέον ο ταπεινός επαναστάτης του Θερίσου του 1905, αλλά ο σύμμαχος τεσσάρων Μεγάλων Δυνάμεων. Στη σελίδα 3 έχουμε πιο αναλυτικές πληροφορίες για την άνοδο του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη. Μαζί του ήταν εκτός από τους Δαγκλή και Κουντουριώτη οι Βούλγαρης, Θεοχάρης, Χατζηκυριάκος, Βουτσινάς, Κουρέας, Νταής, Αδαμίδης. Στη σελίδα 4 υπάρχουν αναλυτικές πληροφορίες για την κατάσταση στην Κρήτη και για τη λειτουργία της κυβέρνησης της Αθήνας.⁴⁶

Το πάντα οξύ κατά του Βενιζέλου *Σκριπ* στις 15/9/1916 μιλάει στο πρωτοσέλιδο για την πρόσδεση του Βενιζέλου στο άρμα ξένων δυνάμεων και στην 3η σελίδα μάς πληροφορεί ότι απέτυχε οικτρά το κίνημα της Θεσσαλονίκης και ότι συνελήφθη αιχμάλωτος ο βενιζελικός τότε Γεώργιος Κονδύλης. Η ίδια εφημερίδα στις 16/9/1916 με πρωτοσέλιδο άρθρο απευθύνεται στο βασιλιά. Εκεί πλέον καταφαίνεται το μίσος και ο διχασμός. Ο Βενιζέλος χαρακτηρίζεται ως τρισκατάρατος Εφιάλτης της Ελλάδας. Επίσης παραλληλίζεται περιέργως με τον Θανάση Βάγια, τον πρωθυπουργό του Αλή Πασά των Ιωαννίνων έναν αιώνα πριν ! Ο βασιλιάς προτρέπεται να μην

42 Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδας, 2015, σελ. 40-41 και Γαρδίκας- Κατσιαδάκης « Η θέση της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο» στο *Ελληνική Ιστορία*, 2010, σελ. 17-19 και Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας-1770-1923*, 2012, σελ. 322-25.

43 *Σκριπ*, 15 και 16 Ιουνίου 1916.

44 *Εμπρός*, 12 Αυγούστου 1916.

45 *Εμπρός*, 13 Αυγούστου 1916.

46 *Εμπρός*, 6 και 13 Σεπτεμβρίου 1916

ακούσει τους βενιζελικούς . Στο φύλλο της 17-9-1916 τα πράγματα γίνονται ακόμα χειρότερα διότι ο Βενιζέλος αποκαλείται στασιαστής, προδότης και διασταύρωση κροκόδειλου και έχιδνας! Είναι προφανές ότι η συγκεκριμένη εφημερίδα εν προκειμένω εξάπτει τα πάθη και επιτείνει το διχασμό.⁴⁷

8. Από τη συμφωνία Κωνσταντίνου-Μπεναζέ ως τα Νοεμβριανά.

Έτσι, ο Διχασμός ορίστηκε ως η διάσπαση μεταξύ του κράτους των Αθηνών και του κράτους της Θεσσαλονίκης, που περιλάμβανε τη Μακεδονία και μερικά νησιά του Ανατολικού Αιγαίου. Δύσκολα επεκτάθηκε η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, αλλά δεν είχε καταφέρει να κατακτήσει τη βενιζελική Ήπειρο, όπως ήλπιζε. Την εποχή που η Προσωρινή Κυβέρνηση εδραιωνόταν οι συμμαχικές δυνάμεις προσπαθούσαν να έλθουν σε συμφωνία με τον Κωνσταντίνο. Ο Κωνσταντίνος τότε φαινόταν πιθανό να αποσύρει ένα μέρος των δυνάμεών του στη Θεσσαλία για να αποφύγει μεταξύ άλλων και εξέγερση ακτημόνων και σύγκρουσή τους με τους τσιφλικάδες. Ο Γάλλος βουλευτής, απεσταλμένος του Γάλλου πρωθυπουργού Αριστίντ Μπριάν, Πωλ Μπεναζέ, έμεινε κατάπληκτος, όταν στη μυστική τους συνάντηση στη Θεσσαλονίκη ο Κωνσταντίνος έδειξε να έχει τη βούληση όχι μόνο να αποσύρει τις δυνάμεις του από τη Θεσσαλία, αλλά και να παραδώσει στην Αντάντ πολύτιμο πολεμικό υλικό. Ζητούσε όμως σε αντιστάθμισμα: να σεβαστεί η Αντάντ την ουδετερότητα της Αθήνας και να εμποδίσει την επέκταση της Προσωρινής Κυβέρνησης. Ο Μπριάν και ο Μπεναζέ άρχισαν να ελπίζουν σε μία συνεννόηση Κωνσταντίνου-Βενιζέλου.⁴⁸

Το καλό κλίμα από τη συνάντηση Κωνσταντίνου- Μπεναζέ δεν απέτρεψε το διχασμό. Το κωνσταντινικό περιβάλλον ήταν αρνητικό στην παράδοση οπλισμού και, επίσης, οι βενιζελικές δυνάμεις των Αμυντικών προήλασαν προς το Νότο, προς την Κατερίνη. Στις 3/16 Νοεμβρίου 1916 ο Γάλλος ναύαρχος Dartige de Fournet με έρεισμα τη συμφωνία Κωνσταντίνου- Μπεναζέ επέδωσε διακοίνωση στο βασιλιά με αίτημα την παράδοση επαρκούς όγκου πολεμικού υλικού. Ο Κωνσταντίνος με τη σύμφωνη γνώμη του Συμβουλίου του Στέμματος αρνήθηκε την πρόταση. Στην πόλη της Αθήνας είχαν ακροβολιστεί 20.000 Επίστρατοι. Ο Γάλλος ναύαρχος έδωσε διαταγή για απόβαση συμμαχικών δυνάμεων στον Πειραιά και για κατάληψη νευραλγικών σημείων του Λεκανοπεδίου, ελπίζοντας ότι θα αποφευγόταν μια σύγκρουση. Δυστυχώς όμως από το μεσημέρι και μετά υπήρξε σφοδρή σύγκρουση με εκατοντάδες νεκρούς είτε από τη μία είτε από την άλλη πλευρά.⁴⁹

Τελικά ο Κωνσταντίνος δέχθηκε να παραδώσει κάποια ικανοποιητική ποσότητα οπλισμού στους Γάλλους επιτελείς. Λίγο μετά την αποχώρηση των συμμαχικών δυνάμεων οι Επίστρατοι του βασιλιά Κωνσταντίνου και του Μεταξά εξαπέλυσαν ένα φοβερό πογκρόμ στην Αθήνα κατά των ερεισμάτων του βενιζελισμού, δηλαδή Μικρασιατών, Κρητικών και εμπορών. Η εξεταστική επιτροπή που ανέλαβε να μελετήσει τις μηνύσεις, εγκλήσεις και καταγγελίες εξακρίβωσε 35 φόνους, 922 μπουκοτάζ, 503 λεηλασίες, 66 καταστροφές περιουσίας κλπ., καταστροφές τυπογραφείων, 980 απελάσεις και αναχωρήσεις. Και μετά το άγριο ξέσπασμα του διωγμού, όταν κόπασε λίγο το κακό, ο διωγμός συνεχίστηκε με λιγότερο έντονους ρυθμούς. Εμβληματική μορφή του διωγμού ο βενιζελικός δήμαρχος Αθηναίων Εμμανουήλ Μπενάκης, πατέρας της Πηνελόπης Δέλτα, εύπορος μεγαλοαστός, του οποίου λεηλατήθηκε το σπίτι, όπως και του απόντος Βενιζέλου.⁵⁰

Στις 24-11-1916 η Προσωρινή Κυβέρνηση με ανακοινωθέν της δήλωσε το οριστικό χάσμα μεταξύ του αιμοσταγούς βασιλέως και του έθνους. Θεωρούσαν από τότε το βασιλέα έκπτωτο. Ακάθεκτο το βασιλικό περιβάλλον στην Αθήνα οργάνωσε εντυπωσιακό ανάθεμα, τυπική τελετουργία αφορισμού. Με επικεφαλής τις αρχές και τον Επίσκοπο Αθηνών λαός πολύς

47 Σκριπ, 15, 16 και 17 Σεπτεμβρίου 1916.

48 Μαυρογορδάτος, Εθνικός Διχασμός, 2017, σελ. 93-94 και Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδας, 2015, 41.

49 Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδας, 2015, 41.

50 Μαυρογορδάτος, Εθνικός Διχασμός, 2017, σελ. 100-101 και Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδας, 2015, 41.

κατευθύνθηκε στο Πεδίο του Άρεως αναθεματίζοντας το Βενιζέλο και ανταγωνιζόμενος ποιος θα ρίξει τη μεγαλύτερη πέτρα. Έτσι συσσωρεύθηκε βουνό από πέτρες. Ανάλογα γεγονότα συνέβησαν και σε πολλές άλλες πόλεις. Παράλληλα είχε εκδοθεί ένταλμα κατά του Βενιζέλου για εσχάτη προδοσία και εξύβριση του Γενικού Επιτελείου Στρατού. Ο Βενιζέλος εξοργίστηκε αλλά ήθελε να παραμείνουν οι πέτρες εκεί για να αποδειχθεί ότι, παρά τον αφορισμό, η νίκη θα ήταν με το Βενιζέλο και τις συμμαχικές δυνάμεις. Κατήγγειλε επίσης ότι στην περίπτωση αυτή η Εκκλησία είχε γίνει όργανο πολιτικών διαμαχών και παθών.⁵¹

Στο φιλοβασιλικό *Σκριπ* της 10-11-1916 αναφέρονται αγωνιωδώς οι διαπραγματεύσεις μεταξύ της Αντάντ και του θρόνου για τον αφοπλισμό, την παράδοση οπλισμού. Επίσης αναφέρεται ένα δυσάρεστο γεγονός, ο θάνατος του αυτοκράτορα της Αυστροουγγαρίας Φραγκίσκου Ιωσήφ. Στην αντίστοιχη σελίδα της 12-11-1916 αναφέρεται αναλυτικά το τελεσίγραφο του ναυάρχου Φουρνέ, επικεφαλής των γαλλικών δυνάμεων στη φιλοβασιλική κυβέρνηση, περί παράδοσης οπλισμού. Στο αντίστοιχο φύλλο στις 13-11-1916 υπάρχει μια γελοιογραφία του Βενιζέλου, που έχει ιδρύσει την κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Αποκαλείται ειρωνικά ως νέος βασιλεύς και εμφανίζεται να τρώει, να καρπώνεται τα έσοδα της εξουσίας του.⁵²

Στη αντίστοιχη σελίδα στις 20-11-1916 γίνεται λεπτομερειακή αναφορά από τη διαδίδουσα το φανατισμό φιλοβασιλική εφημερίδα στα λεγόμενα Νοεμβριανά, το πογκρόμ κατά των στηριγμάτων του βενιζελισμού: Μικρασιατών, Κρητικών και εμπόρων. Η ημέρα αποκαλείται εκδικητήρια. Παραδέχεται ότι κατελήφθη το σπίτι του Βενιζέλου και ότι συνελήφθη ο Μπενάκης. Θριαμβολογεί και για την νίκη κατά των δυνάμεων της Αντάντ, αλλά και για το πογκρόμ κατά των βενιζελικών. Η σύγκρουση προφανώς βρισκόταν στην αποκορύφωσή της και η συγκεκριμένη εφημερίδα δεν καταλάγιαζε τα πάθη.⁵³

Η ίδια εφημερίδα στις 13-12-1916 αναφέρεται, βέβαια, θριαμβευτικά σε τί άλλο, στο ανάθεμα της προηγούμενης ημέρας κατά του Βενιζέλου. Αναφέρεται στη συμμετοχή του λαού, του κλήρου και της Ιεράς Συνόδου στις τελετές, στη συμμετοχή του Αρχιεπισκόπου και της συνοδείας του, για τις διάφορες περιοχές που συμμετείχαν. Επίσης περιγράφει την τελετή της ρίψης λίθων και της ύψωσης σωρών σε κάποια σημεία. Στη δεύτερη σελίδα μαθαίνουμε ότι κάηκε ομοίωμα του Βενιζέλου στις τελετές και στη σελίδα 3 ότι κατεσχέθη η περιουσία του! Δεν μάς λείει, καθότι πάντα μονόπλευρη, όμως τίποτε για τις αμαρτίες της άλλης πλευράς, όπως η παράδοση του οχυρού Ρούπελ.⁵⁴

Την ίδια ακριβώς ημέρα πολύ λογικά με το ίδιο θέμα της χθεσινής ημέρας, αλλά με πιο ήπιο τρόπο ασχολείται το *Εμπρός*. Αναγγέλλεται στην πρώτη σελίδα ότι 100.000 λαού, προφανώς εξοργισμένοι από τον αποκλεισμό, την πείνα και από την ξένη επέμβαση, αναθεμάτισαν το Βενιζέλο. Αναφέρεται επίσης η έκπληξη ξένων παρατηρητών από το θέαμα της ρίψης των λίθων. Μάλιστα γίνεται λόγος για αποκαλυπτική επιστολή του Απόστολου Αλεξανδρή προς το Βενιζέλο για τις πολιτικές εξελίξεις.⁵⁵

9. Από το συμμαχικό αποκλεισμό ως την εκδίωξη του Κωνσταντίνου.

Στις 25-11- 1916 οι δυνάμεις της Αντάντ επέβαλαν αυστηρό ναυτικό αποκλεισμό στα ελληνικά παράλια για να καμφθεί το λαϊκό φρόνημα και η υποστήριξη στον Κωνσταντίνο. Οι προσδοκίες τους ήταν αβάσιμες. Οι αντίπαλοι του Βενιζέλου χρέωσαν σε αυτόν την ιδέα. Η τραγική ειρωνία ήταν ότι από τον αποκλεισμό υπέφερε και η Βόρεια Ελλάδα. Ο Βενιζέλος ζήτησε από την Αντάντ ακόμα και βομβαρδισμό αποθηκών και μονάδων του Κωνσταντίνου, αλλά και κατάληψη λιμανιών, που θα ήταν πηγή στρατολόγησης, όπως ο Βόλος, η Πάτρα, η Πρέβεζα κλπ.

51 Μαυρογορδάτος, Εθνικός Διχασμός, 2017, σελ. 102-103

52 *Σκριπ*, 10, 12 και 13 Νοεμβρίου 1916.

53 *Σκριπ*, 20 Νοεμβρίου 1916.

54 *Σκριπ*, 13 Δεκεμβρίου 1916.

55 *Εμπρός*, 13 Δεκεμβρίου 1916

Τον Δεκέμβριο οι 3 δυνάμεις Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία ζήτησαν για να αρθεί ο αποκλεισμός να συγκεντρωθεί όλος ο στρατός του Κωνσταντίνου κάτω από την Αθήνα να απαγορευθεί η δραστηριοποίηση των Επιστράτων κάτω από τον Ισθμό, να αποζημιωθούν τα θύματα των Νοεμβριανών, να ζητηθεί συγγνώμη κλπ. Το βασιλικό καθεστώς αρνήθηκε και προσπαθούσε να κερδίσει χρόνο αναμένοντας μια γερμανική επίθεση στη Μακεδονία. Για το σκοπό αυτό ο Μεταξάς συναντήθηκε στη Λάρισα με το Γερμανό Φαλκενχάουζεν.⁵⁶

Το πολύ σοβαρό και αρνητικό για την Ελλάδα ήταν ότι ο βασιλιάς είχε αποφασίσει να αποστεί από τις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει έναντι της Αντάντ και να δημιουργήσει αντάρτικες ομάδες (υπό τον στρατηγό Αναστάσιο Παπούλα, τον μετέπειτα αρχιστράτηγο στη Μικρά Ασία) για να αποτρέψει την επέκταση της Προσωρινής Κυβερνήσεως. Προς μεγάλη όμως απογοήτευση του Κωνσταντίνου οι Γερμανοί αρνήθηκαν να συνεργασθούν με τις ομάδες αυτές για κοινή επίθεση κατά των δυνάμεων του Σαράιγ. Οι αντάρτικες ομάδες ενέτειναν τη δράση τους τους πρώτους μήνες του 1917. Στο μεταξύ οι Σύμμαχοι δεν είχαν ακόμη ομόθυμη απόφαση να καταστήσουν επιθετική την Αντάντ στο μακεδονικό μέτωπο, προς μεγάλη απογοήτευση του Σαράιγ. Η εσωτερική όξυνση άρχισε να επιτείνεται από τη μία με το συμμαχικό αποκλεισμό να αυξάνει τις ταλαιπωρίες του ελληνικού λαού, με τον τύπο να ξεσηκώνει τον κόσμο κατά των Συμμάχων, με τις αντάρτικες ομάδες να επεκτείνουν τη δράση τους.⁵⁷

Μολονότι συνέβαιναν όλα αυτά, δύο διεθνείς εξελίξεις κατέτειναν στην επικείμενη εξέλιξη της εκθρόνισης του Κωνσταντίνου α) η ανατροπή του Τσάρου Νικολάου στη Ρωσία, η παρουσία του οποίου κατά κάποιο τρόπο προστάτευε το βασιλιά λόγω και της υπάρχουσας συγγένειας των δύο βασιλικών οίκων, καθώς η βασίλισσα Όλγα, μητέρα του Κωνσταντίνου, ήταν από τον Οίκο των Ρομανόφ β) η πτώση στη Γαλλία του πρωθυπουργού Μπριάν, ο οποίος συγκρατούσε τους γαλλικούς κύκλους, που έπνεαν μένεα κατά του Κωνσταντίνου. Ο νέος άνεμος που έπνεε στην Ευρώπη με την υποχώρηση των βασιλέων και την ενίσχυση των δημοκρατικών δυνάμεων ευνοούσε την επάνοδο του Βενιζέλου. Ο διάδοχος του Μπριάν πρωθυπουργός Ριμπό είχε αποφασίσει να εκκαθαρίσει την κατάσταση στην Ελλάδα. Οι Γάλλοι επιτελείς στο Παρίσι δήλωναν την επιθυμία τους αυτή στον Έλληνα πρεσβευτή Άθω Ρωμανό.⁵⁸

Αρχικά οι Γάλλοι ενθάρρυναν την κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης να επεκταθεί προς τα Επτάνησα με τη μορφή επιμέρους εξεγέρσεων. Έτσι, την άνοιξη του 1917 η κυριαρχία της επεκτάθηκε στην Κέρκυρα, στη Ζάκυνθο, στην Κεφαλλονιά, στη Λευκάδα και, επίσης την Πρέβεζα, παρά την κυρίαρχη εκεί παρουσία των Ιταλών. Εκπρόσωπος της Προσωρινής Κυβέρνησης στα Επτάνησα ορίστηκε ο γνωστός Αρκάς πολιτικός Αλέξανδρος Παπαναστασίου.⁵⁹

Υπήρχε επίσης και το γνωστό πρόβλημα του ελέγχου της Θεσσαλίας, του σιτοβολώνα της Ελλάδας, τον έλεγχο της οποίας επιθυμούσαν και το κωνσταντινικό καθεστώς και η Προσωρινή Κυβέρνηση και ο Σαράιγ. Μάλιστα το καθεστώς του βασιλιά Κωνσταντίνου φοβόταν ένα ξεσηκωμό των κολίγων υποδουλισμένο από τους βενιζελικούς. Η Προσωρινή Κυβέρνηση αποφάσισε να δράσει δυναμικά και να προχωρήσει ταχέως το σχέδιο της αναδιανομής των τσιφλικιών στους ακτήμονες που είχε ξεκινήσει με το Σύνταγμα του 1911, βάσει του άρθρου 17 οποίου θα μπορούσαν να γίνουν απαλλοτριώσεις όχι μόνο σε περίπτωση ανάγκης, αλλά και με σκοπό την εθνική ωφέλεια. Έτσι, η Προσωρινή Κυβέρνηση έθεσε σε εφαρμογή 5 διατάγματα με τα οποία ετίθετο αναντίστρεπτα σε εφαρμογή η αγροτική μεταρρύθμιση. Η πολιτική αυτή θα αποκαθιστούσε ακτήμονες, αλλά βοηθούσε και την κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης να εδραιωθεί σε Θεσσαλία, Ήπειρο, Μακεδονία. Το επαναστατικό πνεύμα που έπνεε στη Θεσσαλονίκη είχε ακόμη δύο συνέπειες: α) την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στα δημοτικά σχολεία υπό την καθοδήγηση των Δημήτρη Γληνού, Αλέξανδρου Δελμούζου, Μανόλη Τριανταφυλλίδη β) την πρόταση για την κήρυξη αβασίλευτης δημοκρατίας, την οποία όμως ούτε ο Βενιζέλος ούτε η Αντάντ ήθελαν, για αυτό και οδήγησαν απλά στην εκδίωξη του Κωνσταντίνου και

56 Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 103-105.

57 Λεονταρίτης, *Η διεθνής θέση της Ελλάδας*, 2015, 43.

58 Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 108 και Λεονταρίτης, *Η διεθνής θέση της Ελλάδας*, 2015, 43.

59 Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 108.

στην ανάρρηση στο θρόνο του νεαρού πρίγκιπα Αλέξανδρου, δευτερότοκου γιου του Κωνσταντίνου.⁶⁰

Η κατάσταση στη Βόρειο Ελλάδα μετά την κατάληψη του οχυρού Ρούπελ από Γερμανούς και Βουλγάρους έγινε πολύ χειρότερη μετά την κατάληψη μερών της Ηπείρου από τους Ιταλούς. Με σκοπό να αποτρέψει την κατάληψη της Ηπείρου από το κράτος της Θεσσαλονίκης και από τους Γάλλους, αλλά και εποφθαλμιώντας την Ήπειρο και έχοντας στόχο τα χωριά των βλάχων η Ιταλία κατέλαβε την Ήπειρο στις αρχές Ιουνίου. Εν τω μεταξύ η κυβέρνηση Σπυρίδωνα Λάμπρου αντικαταστάθηκε από την κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη. Μέλη της νέας κυβέρνησης ήταν οι Ράλλης, Λιδωρίκης, Καλλιγιάς, Αιγινήτης, Δροσόπουλος κλπ.⁶¹

Κι ενώ ο Κωνσταντίνος προσπαθούσε να επιβιώσει πολιτικά και παρότι επιχείρησε να τους εξευμενίσει με την κυβερνητική αλλαγή που προαναφέραμε και με την απελευθέρωση κυκλοφορίας βενιζελικών εφημερίδων, την κατάσταση αποφάσισαν να λύσουν δυναμικά οι Γάλλοι, αποστέλλοντας στην Αθήνα ως Ύπατο Αρμοστή τον γεροϋσιαστή Ζονάρ. Στις 29-5-1917 ο Ζονάρ επέδωσε στον βασιλιά Κωνσταντίνο τελεσίγραφο το οποίο περιλάμβανε την αξίωση παραίτησης του Κωνσταντίνου υπέρ του ενός από τους γιους του (Αλέξανδρο και Παύλο) πλην του διαδόχου Γεωργίου, διότι και αυτός θεωρούνταν γερμανόφιλος εκείνη την εποχή, άσχετα αν μετά πήγε στο Λονδίνο και στρατολογήθηκε από τους Άγγλους. Στις 11/6/1917 αποχώρησε από την Αθήνα ο Κωνσταντίνος με τη συνοδεία του χωρίς όμως να παραιτηθεί, αφήνοντας πίσω τον Αλέξανδρο ως τοποτηρητή. Η ιδέα να μην παραιτηθεί και αφήσει το γιο του ως τοποτηρητή ήταν του Ζαΐμη. Η παραίτηση θα τον απέκοπτε οριστικά από τα δικαιώματα στο θρόνο. Αυτή η επιλογή του επέτρεψε να επιστρέψει μετά τις εκλογές της 1/11/1920. Εκτός από το Νικόλαο Στράτο όλοι οι άλλοι ηγέτες του αντιβενιζελισμού ήταν απόντες στις διαδικασίες μετά το 1917, ο Γούναρης άλλωστε ήταν εξόριστος στην Κορσική.⁶²

Ο εξαναγκασμός σε παραίτηση του Κωνσταντίνου εξυπηρετούσε υπό το πρίσμα της Αντάντ: α) την επανένωση και επανασυγκόλληση της χώρας υπό το Βενιζέλο και με βασιλιά το νεαρό Αλέξανδρο β) την ενιαιοποίηση πλέον της αγγλικής και της γαλλικής πολιτικής στον ελληνικό χώρο, κάτι που δεν ίσχυε πριν γ) την ενεργοποίηση συμμετοχής της Ελλάδας υπέρ των Συμμάχων στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η πολιτική του Βενιζέλου αποσκοπούσε και στην εναρμόνιση με διεθνή συμφέροντα και στην υλοποίηση του επεκτατισμού της ελληνικής αστικής τάξης. Η πολιτική του Κόμματος των Φιλελευθέρων θα μπορούσε να ευδοκιμήσει και να σταθεί υπό τρεις προϋποθέσεις: αν εξασφάλιζε τροφοδοσία και εφοδιασμό του στρατού, αν εξυπηρετούσε τα εθνικά ιδεώδη και αν εξασφάλιζε αρκετή βοήθεια από τις Δυτικές δυνάμεις.⁶³

Την περίοδο άρχισαν να λαμβάνουν χώρα πολλά γεγονότα τα οποία κατεδείκνυαν ότι ο διχασμός ήταν από ένα σημείο και μετά Εμφύλιος Πόλεμος. Οι γαλλικές δυνάμεις από τον Ιούνιο του 1917 άρχισαν να κατακτούν τη Θεσσαλία: το Βόλο, τα Τρίκαλα, την Καρδίτσα, τον Μπράλλο Φθιώτιδας στη Ρούμελη κλπ. Τα πρώτα συμβάντα συγκρούσεων παρατηρήθηκαν στη Χαλκιδική. Ως νεοσύστατη η Προσωρινή Κυβέρνηση προσπάθησε να επιβληθεί με τη βία με σκοπό τη στρατολόγηση. Τέτοιες συγκρούσεις έγιναν π.χ. στην Κρήτη. Έντονος ξεσηκωμός κατά της στρατολόγησης έγινε στη Χαλκιδική. Εκεί εστάλη για να καταστείλει το κίνημα ο γνωστός για την τραχύτητα και αποφασιστικότητα λοχαγός και μετέπειτα στρατηγός και πρωθυπουργός, Γεώργιος Κονδύλης. Έγινε μάχη στις 11-9-1916 με πολλά θύματα, μέχρι και δημόσιος απαγχονισμός του στασιαστή Γεωργίου Συνάπελου. Οι λιποτάκτες σε αντεκδίκηση κατακρεούργησαν παραδειγματικά τον βενιζελικό ενωμοτάρχη Κοντογιάννη. Τότε η Προσωρινή Κυβέρνηση έστειλε νέο απόσπασμα υπό τους Μπαρτσώκα και Γύπαρη, το οποίο κατέλαβε τον Πολύγυρο μετά από πολύνεκρη και πάλι σύγκρουση.⁶⁴

60 Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 108.

61 Λεονταρίτης, *Η διεθνής θέση της Ελλάδας*, 2015, 46.

62 Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 110-112 και Πετρίδης, *Σύγχρονη Ιστορία*, 2000, 250 και Smith, *Όραμα Ιωνίας*, 2022, 130 και Μαυρογορδάτος, *Οι πολιτικές εξελίξεις από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, 2003, σελ. 23-24

63 Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, 2000, 69 και 183--184.

64 Πετσάλης-Διομήδης, *Η Ελλάδα των 2 κυβερνήσεων το 1916-17*, 1988, σελ. 81-82 και Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 286-90.

Η πιο συγκλονιστική όμως και τραγική σύγκρουση με θύματα πολλούς αντιβενιζελικούς ήταν η πασίγνωστη στην ορεινή Απείρανθο της Νάξου. Στα τέλη του 1916 αποβιβάστηκε στη Νάξο απόσπασμα της Προσωρινής Κυβέρνησης με σκοπό να εξασφαλίσει την αναγνώριση του Κράτους της Θεσσαλονίκης από το νησί. Να θυμίσουμε ότι και οι Κυκλάδες ήταν έρεισμα και κάστρο της βασιλοφροσύνης. Αρνήθηκε να υποταχθεί στην Προσωρινή Κυβέρνηση η ορεινή Απείρανθος. Ο λοχαγός Σαμαρτζής την Πρωτοχρονιά του 1917 έστειλε δύο τελεσίγραφα για την παράδοση των όπλων στα οποία δεν απάντησαν οι Απειρανθίτες. Οι κάτοικοι αντιδρούσαν φωνάζοντας συνθήματα υπέρ του Κωνσταντίνου και προκαλώντας τη δημόσια δύναμη. Τότε άρχισαν οι ριπές πυρών από τους άνδρες του Σαμαρτζή με συνέπεια δεκάδες νεκρούς και τραυματίες. Το μόνο που έκαναν οι βενιζελικοί για τον εξιλασμό τους ήταν η ψήφιση του νόμου περί αποζημίωσης των κατοίκων Χαλκιδικής και Απειράνθου του 1916-1917 στις 19-5-1920. Οι κάτοικοι όμως αρνήθηκαν πεισματικά την αποκατάσταση τους από μια βενιζελική κυβέρνηση.⁶⁵

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες αντλούμε από το πρωτοσέλιδο του *Σκριπ* στις 25/11/1916, το οποίο για μία ακόμη φορά προσπαθεί να διασπείρει τον οπαδισμό. Εκεί μαθαίνουμε ότι είχε κηρυχθεί ο συμμαχικός αποκλεισμός της Ελλάδας από την Αντάντ, ο οποίος επρόκειτο να αρθεί τον Ιούνιο του 1917 άμα τη αναχώρησι του Κωνσταντίνου. Η φιλοβασιλική και φιλογερμανική εφημερίδα παράλληλα πανηγυρίζει για την υπό των Γερμανών κατάληψη του Βουκουρεστίου. Στο κύριο άρθρο αναλύεται η κατάσταση, όπως εξελίχθηκε από την γαλλική απόβαση στον Πειραιά, τη σύγκρουση με τους Επιστράτους και τα Νοεμβριανά, το πογκρόμ των ερεισμάτων του βενιζελισμού, Μικρασιατών, Κρητικών και εμπόρων.⁶⁶

Πολύ διαφορετικό είναι το κλίμα και το πνεύμα της ίδιας εφημερίδος την 1/6/1917. Έχει επιδοθεί το γαλλικό τελεσίγραφο και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος επρόκειτο να αναχωρήσει. Το κλίμα της εφημερίδας, που ως τότε ήταν απίστευτα φανατικό και λυσσαλέα αντιβενιζελικό, είναι πολύ ήπιο πλέον και θρηνητικό. Πληροφορούμαστε α) ότι ο βασιλιάς πρόκειται να αναχωρήσει. Μαθαίνουμε για τη στρατιωτική και πολιτική συνοδεία του β) μαθαίνουμε για το πρόγραμμα του νέου βασιλιά Αλέξανδρου γ) ενημερωνόμαστε για το πρόγραμμα του βασιλικού πλοίου Σφακτηρία: από την Ελλάδα στη Νότιο Ιταλία και από εκεί στην Ελβετία, όπου όντως παρέμεινε για πολύ καιρό ο Κωνσταντίνος, έχοντας δίπλα τους μυστικοσυμβούλους Δούσμανη και Στρέιτ δ) πληροφορίες για την εγκατάσταση του Γάλλου γεροϋσιαστή Ζονάρ στην Αθήνα.⁶⁷

Στο επόμενο φύλλο στις 2/6/1917 αναφέρεται στο ίδιο θρηνητικό πνεύμα στις σελίδες 1 κι 2 α) αναλυτικό ρεπορτάζ για την αναχώρηση του βασιλιά Κωνσταντίνου. Η συνάντηση με τον Μητροπολίτη, ο αποχαιρετισμός με τον Αλέξανδρο, ο αποχαιρετισμός του λαού, από όπου περνούσε το βασιλικό σκάφος β) επίσης αναγγέλλεται ένα ευχάριστο γεγονός, η άρση του αποκλεισμού άμα τη αναχώρησι του βασιλιά. Η Αντάντ αφού είχε πετύχει το στόχο της, δεν υπήρχε λόγος να διατηρεί τον δυσάρεστο αποκλεισμό. Σημειωτέον ότι η άλλοτε αγρίως αντιβενιζελική εφημερίδα γεμάτη χολή και μίσος για το Βενιζέλο, την περίοδο αυτή που επίκειται η ανάθεση της πρωθυπουργίας σε αυτόν είναι πολύ ήπια με σχεδόν θρηνητικό ύφος για τη φυγή του βασιλιά.⁶⁸

Ανάλογες αναφορές συναντούμε και στο μετριοπαθές *Εμπρός* (1/6/17). Στην 1η σελίδα αναγγέλλεται η φυγή του βασιλέως και η αντικατάστασή του από τον δευτερότοκο γιο του Αλέξανδρο και στη 2η και τελευταία οι λεπτομέρειες της αναχώρησής του. Επίσης ταυτόσημες σχεδόν πληροφορίες με το *Σκριπ* στις 2/6 έχουμε και στο αντίστοιχο *Εμπρός*. Διαπιστώνουμε ότι την προηγούμενη μέρα αναχώρησε ο βασιλιάς μέσα στη γενική θλίψη της οικογένειάς του και μέρους του λαού και ότι επιτέλους ήρθη ο οδυνηρός συμμαχικός αποκλεισμός.⁶⁹

65 Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 286-90.

66 *Σκριπ*, 25 Νοεμβρίου 1916.

67 *Σκριπ*, 1 Ιουνίου 1917.

68 *Σκριπ*, 2 Ιουνίου 1917.

69 *Εμπρός*, 1 Ιουνίου 1917.

10. Η Βουλή των Λαζάρων, τα έκτακτα μέτρα και η εκκαθάριση της δημόσιας διοίκησης.

Ο βασιλιάς Αλέξανδρος ορκίστηκε την επόμενη μέρα της αναχωρήσεως του πατέρα του και υποσχέθηκε ότι θα συνεργαζόταν με τις συμμαχικές δυνάμεις για τον κατευνασμό των παθών και για την εθνική συμφιλίωση. Την ίδια μέρα με το βασιλικό διάγγελμα ο Ζονάρ ανακοίνωσε την άρση του συμμαχικού αποκλεισμού στο οποίο αναφερθήκαμε. Αμέσως άρχισε η απελευθέρωση και η διανομή του σιταριού. Αμέσως επίσης καταρτίστηκαν δύο πίνακες γερμανόφιλων προσώπων α) ο πρώτος πίνακας αποτελούμενος από τους Δημήτριο Γούναρη, Βίκτωρα Δούσμανη, Ιωάννη Μεταξά, Κωνσταντίνο Έσλιν, Σπυρίδωνα και Γεώργιο Μερκούρη, Ι. Πεσμαζόγλου, Ίωνα Δραγούμη τους οποίους εξόρισαν στην Κορσική β) ο δεύτερος πίνακας: πρόσωπα, όπως οι Σκουλούδης, Σπυρίδων Λάμπρου και ο πρόεδρος των Επιστράτων Ιωάννης Σαχιάς τέθηκαν υπό επιτήρηση. Οι πρίγκιπες Νικόλαος, Γεώργιος και Ανδρέας παρέμειναν στην Αθήνα. Ο Βενιζέλος είχε φθάσει στον Πειραιά από τις 7/6. Στις 13 Ιουνίου όρκισε τη νέα του κυβέρνηση: πρωθυπουργός και υπουργός Στρατιωτικών ο ίδιος, υπουργός Εξωτερικών ο Νικόλαος Πολίτης, υπουργός Δικαιοσύνης ο Ι. Τσιριμώκος. Ο Βενιζέλος κράτησε το υπουργείο Στρατιωτικών. Ιδρύθηκαν τα υπουργεία Γεωργίας, για τη διανομή των τσιφλικιών στους ακτήμονες, γηγενείς και πρόσφυγες, και Περιθάλψεως (για την περίθαλψη προσφύγων) με υπουργούς αντίστοιχα τους Α. Μιχαλακόπουλο και Σπ. Σίμο. Η κυβέρνηση αυτή με αλλαγές πορεύτηκε ως τις μοιραίες εκλογές της 1/11/1920. Κάποια στιγμή θεσπίστηκε και θέση αντιπροέδρου, για πρώτη φορά σε ελληνική κυβέρνηση, για το βουλευτή Αργολιδοκορινθίας Εμμ. Ρέπουλη, που επιτελούσε ένα ρόλο υποβενιζέλου κατά τις απουσίες του Κρητικού στο εξωτερικό.⁷⁰

Πρώτος στόχος ήταν η κήρυξη πολέμου κατά των κεντρικών δυνάμεων, πράγμα που έγινε στις 15-6-1917. Από εκεί και πέρα ετίθετο θέμα νέων εκλογών πράγμα επικίνδυνο εν μέσω πολέμου. Δεν ήταν ορθό να υφίσταται η Βουλή των μονόπλευρων εκλογών της 6-12-1915. Έτσι, επελέγη η μέση οδός: με διάταγμα στις 29-6-15 ανεκλήθη η πράξη διάλυσης της Βουλής της 31-5-1915 και ανεστήθη η περίφημη Βουλή των Λαζάρων. Παρά το ολίγον ανορθόδοξον της επανασύστασης η Βουλή αυτή πορεύτηκε ως τις μοιραίες εκλογές, στις 1-11-1920. Επέδειξε αξιόλογο έργο στη γεωργία, στο εργατικό δίκαιο και αλλού. Στο έργο της εύστοχα αποκληθείσας Βουλής των Λαζάρων συμπεριλαμβάνεται και η άρση για ένα χρόνο της μονιμότητας των δικαστικών και δημοσίων υπαλλήλων. Επί τη βάσει αυτού απολύθηκαν 570 δικαστές και περίπου 6.000 υπάλληλοι στηρίγματα την προηγούμενη περίοδο του κωνσταντινικού καθεστώτος. Η εκκαθάριση επεκτάθηκε και στην εκκλησία. Ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Θεόκλητος και οι μητροπολίτες που είχαν συμμετάσχει στο ανάθεμα του Δεκεμβρίου του 1916 καθαιρέθηκαν και αντικαταστάθηκαν. Επίσης η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης είχε επιτελέσει σπουδαίο οργανωτικό διοικητικό έργο.⁷¹

Μεγάλες διαστάσεις έλαβαν οι εκκαθαρίσεις στις ένοπλες δυνάμεις α) η μεγάλη έκταση των εκκαθαρίσεων σημειώθηκε πρώτα-πρώτα στο στρατό ξηράς. Μετά τις 21/8 και την ανάληψη του υπουργείου Στρατιωτικών από τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο με συνεργάτη τον Θεόδωρο Πάγκαλο αποστρατεύθηκαν ή τέθηκαν σε διαθεσιμότητα 2300 αξιωματικοί και 600 υποβαθμίστηκαν ως απλοί στρατιώτες. Έτσι περίπου το 50% των αξιωματικών εξοβελίστηκε. Η εκκαθάριση ήταν τόσο ευρεία ώστε να διαμαρτύρεται ακόμα και ο ένδοξος βενιζελικός στρατηγός Παναγιώτης Δαγκλής για την έκταση των εκκαθαρίσεων. Υπήρχε η υποψία ότι αυτό γινόταν για να χωρέσουν στο στράτευμα οι φίλοι του προσωπάρχη στρατηγού από την Ελευσίνα και μελλοντικού δικτάτορα (1925-26) Θεόδωρου Πάγκαλου. Στις αρχές του 1918 η εκκαθάριση είχε ολοκληρωθεί. Εκτός από τις εκκαθαρίσεις υπήρχαν και οι πολλές μεταθέσεις, αλλά και οι πρωτοεμφανιζόμενες στη Νεοελληνική Ιστορία πολιτικές εκτοπίσεις. Η Θήρα, η Ανάφη, η Αμοργός, η Σίκινος, η Φολέγανδρος ήταν οι συνηθέστεροι προορισμοί των εκτοπιστέων αξιωματικών. Ο Βενιζέλος (3-1-1918) ανέλαβε πάλι το υπουργείο Στρατιωτικών με υφυπουργό τον Αλέξανδρο Γρίβα και

70 Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, 1968, 205-207 και 222-223, Λεονταρίτης, *Η διεθνής θέση της Ελλάδας*, 2015, 46-48 και Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, 113.

71 Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας*, 2000, σελ. 461-464 και Λεονταρίτης, *Η διεθνής θέση της Ελλάδας*, 2015, 46-48 και Ζαχαρόπουλος, *Ο Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη*, 1997, 144-149.

προσωπάρχη τον στρατηγό Οθωναίο, μετέπειτα πρόεδρο του Στρατοδικείου στη δίκη των έξι. Στο Ναυτικό η εκκαθάριση έφθασε τους 3.000 και στη Χωροφυλακή επίσης στους 3.000, 400 από τους οποίους κρίθηκαν εκτοπιστέοι σε νησιά των Κυκλάδων.⁷²

Σε σχέση με τα δημοσιεύματα του Τύπου, στο φιλοβασιλικό *Σκριπ* της 4/6/1917 διαπιστώνουμε μεγάλη αλλαγή πλεύσης και νηφαλιότητα. Η εφημερίδα παραμένει φιλοβασιλική, αλλά είναι πολύ ήπια. Στις αναλύσεις της πρώτης σελίδας αναλύεται πρώτον η, κατά τη γνώμη της εφημερίδας, θυσία του βασιλιά να φύγει και η θέση της Ελλάδας στη διεθνή σκηνή. Στο αντίστοιχο *Εμπρός* της 4/6/1917 γίνεται αναλυτική μνεία για τη συνάντηση του Γάλλου γεροϋσιαστή Ζοννάρ με τον απερχόμενο πρωθυπουργό Αλέξανδρο Ζαΐμη. Επίσης υπάρχει αναλυτική μνεία για τις εξελίξεις στα πολεμικά μέτωπα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.⁷³

Στο αντίστοιχο φύλλο της 6/6/1917 παρατηρούμε αναλυτικό ρεπορτάζ για τους εξοριζόμενους στο Αιάκειο της Κορσικής, όπως οι Γούναρης, Στρέιτ, Πεσμαζόγλου, Καραβίτης, Μεταξάς κλπ., όπως και γι' αυτούς που επρόκειτο να παραμείνουν στην Αθήνα και να τεθούν υπό επιτήρηση, όπως οι Σπυρίδων Λάμπρος, Μπασιάς, Σκουλούδης, Αναγνωστόπουλος (βλ. τα ονόματα πολύ πιο αναλυτικά ανωτέρω). Σχεδόν ταυτόσημο είναι και το πρωτοσέλιδο του *Εμπρός* της ίδιας ημέρας. Αναφέρεται και αυτό στις απελάσεις και στους επιτηρητέους.⁷⁴

Και προχωρώντας βρίσκουμε το πρωτοσέλιδο της ίδιας εφημερίδας στις 15-6-1917, όπου έχουμε αναλυτικές πληροφορίες για το σχηματισμό της νέας κυβέρνησης της Ελλάδας υπό το Βενιζέλο. Αναφέρονται λεπτομέρειες από την τελετή της ορκωμοσίας, καθώς και ο λόγος του Βενιζέλου και οι υποσχέσεις προς τον ελληνικό λαό. Επιβεβαιώνονται τα ονόματα των υπουργών που είδαμε και ανωτέρω, η ίδρυση των δύο υπουργείων, του υπουργείου Γεωργίας υπό τον Α. Μιχαλακόπουλο και του υπουργείου Περιθάλψεως υπό τον Σπ. Στάη. Στην ίδια σελίδα έχουμε πληροφορίες για την σταδιακή αναχώρηση των πριγκίπων για το εξωτερικό με τη συνοδεία τους. Επίσης, μαθαίνουμε ότι εφόσον έχει αρθεί ο συμμαχικός αποκλεισμός, έχει έρθει ένα σιτοφόρο πλοίο 6.000 τόνων για τον εφοδιασμό του πληθυσμού. Περίπου ανάλογες πληροφορίες έχει και το *Εμπρός*. Αναφέρεται στην ορκωμοσία της κυβέρνησης, αλλά με κάποιο θριαμβευτικό τόνο γιατί είναι και βενιζελική.⁷⁵

Κάποια άλλα φλέγοντα θέματα της περιόδου απασχολούν το μετριοπαθές βενιζελικό *Εμπρός* στις 18/6/1917. Αυτά που απασχολούν τους βενιζελικούς είναι α) η ψήφιση των διαταγμάτων της άρσης της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, την οποία είχε ψηφίσει η ίδια η πρώτη βενιζελική κυβέρνηση στο Σύνταγμα του 1911. Όπως ανεφέρθη ανωτέρω, την περίοδο αυτή και μετά την ανάληψη της εξουσίας από τους βενιζελικούς έγινε γιγάντια εκκαθάριση της κρατικής μηχανής από ανθρώπους που μπορούσαν να σταθούν εμπόδιο στα σχέδια του Βενιζέλου και της Αντάντ. Προς τούτο έπρεπε να αρθεί η μονιμότητα και β) τούς απασχολούσε η αναγκαιότητα συγκρότησης ισχυρού στρατού πιστού στο Βενιζέλο και στο νεαρό βασιλιά Αλέξανδρο. Σε αυτή την αναγκαιότητα είναι αφιερωμένο το κύριο άρθρο της εφημερίδας στην πρώτη σελίδα.⁷⁶

Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το πρωτοσέλιδο του *Σκριπ* στις 30-6-1917. Την προηγούμενη μέρα έχει ανακληθεί, όπως είπαμε και ανωτέρω, με διάταγμα, το διάταγμα διαλύσεως της Βουλής της 31ης-5-1915, για να αρχίσει να υφίσταται η Βουλή που είχε αναδειχθεί στις πρώτες εκλογές του 1915. Η εφημερίδα βέβαια στηλιτεύει αυτή την πρωτοβουλία διότι προφανώς και θα ήθελε εν ισχύ την αμιγώς φιλοβασιλική Βουλή που προέκυψε από της μονόπλευρες εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915.⁷⁷

Εξίσου αποκαλυπτικό, αλλά πολύ αισιόδοξο είναι και το πρωτοσέλιδο του *Εμπρός* την ίδια μέρα. Από αυτό μαθαίνουμε α) την αγωνία της νέας κυβέρνησης για την αποχώρηση των γαλλικών στρατευμάτων από την περιοχή της Αθήνας, αλλά και των ιταλικών δυνάμεων, οι οποίες, όπως

72 Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδας, 2015, 48-49 και Μαρκεζίνης, Πολιτική Ιστορία, 1968, 231-232 και Γαρδίκας- Κατσιαδάκη « Η θέση της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο» στο *Ελληνική Ιστορία*, 2010, σελ. 15-17.

73 *Σκριπ*, 4 Ιουνίου 1917.

74 *Σκριπ*, 6 Ιουνίου 1917

75 *Σκριπ*, 15 Ιουνίου 1917.

76 *Εμπρός*, 18 Ιουνίου 1917.

77 *Σκριπ*, 30 Ιουνίου 1917.

είπαμε είχαν προσπαθήσει να εδραιωθούν στην Ήπειρο β) την αισιοδοξία της νέας κυβέρνησης και της γαλλικής πλευράς και της Αντάντ ότι εντός κάποιων μηνών θα συγκροτούσαν αξιόμαχο ελληνικό στρατό, πράγμα που δικαιώθηκε λίγο αργά, περίπου σε ένα χρόνο με το θρίαμβο του ελληνικού πεζικού στη μάχη του Σκρα, στις 18-5-1918 γ) επίσης υπάρχει αναλυτικό άρθρο για το βασιλικό διάταγμα περί επανακήρυξης των εργασιών της Βουλής του Μαΐου του 1915. Στο ίδιο άρθρο υπάρχει αυτούσια η εισηγητική έκθεση της κυβέρνησης, απευθυνόμενη στο βασιλιά Αλέξανδρο, υπογεγραμμένη από το Βενιζέλο, το Ρέπουλη και όλο το υπουργικό συμβούλιο δ) στη 2η σελίδα μαθαίνουμε ότι ο υπουργός της Μεγάλης Βρετανίας Μπάλφουρ έκανε δηλώσεις για το θέμα της Ηπείρου και είπε ότι διεξάγονταν διαπραγματεύσεις μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας.⁷⁸

11. Η προσπάθεια οργάνωσης αξιόμαχου στρατού και η συμμετοχή στο Μακεδονικό Μέτωπο .

Η αξιοπρεπής συμμετοχή στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ στο πλαίσιο του Μακεδονικού Μετώπου προϋπέθετε μια συστηματική πολιτική προετοιμασία για την παρασκευή στρατού. Για να γίνει αυτό ακολουθήθηκε μια πολιτική σταδιακών στρατολογήσεων και κλήσεων στρατιωτών στα όπλα. Αυτή η πολιτική ακολουθήθηκε για δυο λόγους α) ο πρώτος λόγος ήταν η έλλειψη χρημάτων και πολεμικού υλικού πρόβλημα που επρόκειτο να λυθεί δια της στηρίξεως της Αντάντ β) το δεύτερο και πολύπλοκότερο πρόβλημα ήταν η απροθυμία του λαού. Ο λαός της Παλιάς Ελλάδας ήταν σε μεγάλο βαθμό φιλοβασιλικός. Ειδικά μετά τη γαλλική απόβαση στην Αθήνα, το συμμαχικό αποκλεισμό, τη σύγκρουση ανταντικών δυνάμεων και Επιστράτων ήταν χολωμένος με τους βενιζελικούς και την Αντάντ. Γι' αυτό λοιπόν έπρεπε να αρθεί ο αποκλεισμός, να απελευθερωθούν οι σιδηρόδρομοι. Έγινε κατορθωτό να απελευθερωθούν οι ναύσταθμοι και πολλές νευραλγικές θέσεις και, τέλος, μετά από πολύμηνες διαπραγματεύσεις με την ιταλική πλευρά η κυβέρνηση πέτυχε την εκκαθάριση της Ηπείρου και την αποχώρηση των ιταλικών στρατευμάτων.⁷⁹

Άλλα φλέγοντα θέματα ήταν α) η κωνσταντινική προπαγάνδα που υπονόμει το μέτωπο και η επιρροή του βασιλιά Κωνσταντίνου στο γιο του Αλέξανδρο που τον εμπόδιζε να εμπιστευθεί τον πρωθυπουργό του. Αυτή η σχέση βασιλιά και πρωθυπουργού πέρασε από διάφορες φάσεις και αποκαταστάθηκε μετά τη νικηφόρα μάχη του Σκρα και την επιτυχημένη επιθεώρηση που έκανε ο βασιλιάς στο μακεδονικό μέτωπο β) η επιστράτευση που μέχρι τις αρχές του 1918 δεν είχε μεγάλα αποτελέσματα, εν συνεχεία επιταχύνθηκε και προστέθηκαν άλλοι 260.000 επιστρατευμένοι κι εθελοντές. Συνολικά η Ελλάδα προσέφερε 90 από τα 280 τάγματα στο Μέτωπο της Μακεδονίας. Σημαντική ήταν η συμβολή του Μηχανικού και της Αεροπορίας, που για πρώτη φορά αυτονομήθηκε και απετέλεσε ξεχωριστή οντότητα.⁸⁰

Μείζον θέμα της θέσης της Ελλάδας στο μέτωπο είναι οι στάσεις, λιποταξίες και προδοσίες που για μια ακόμη φορά υπονόμει τον εθνικό κορμό. Πρώτη ήταν η στάση, που σημειώθηκε στις 19-1-1918 στο 2ο Σύνταγμα Πεζικού με έδρα τη Λαμία. Φαίνεται ότι είχε γίνει μύηση στρατιωτών σε κωνσταντινικό κίνημα και οπλίτες και αξιωματικοί βγήκαν στο δρόμο τραγουδώντας ανθελληνικά άσματα, να πυροβολούν και να τραγουδούν για το...γιο του Αετού. Η στάση προκάλεσε δεκαήμερη σύγκρουση των στασιαστών που ενώθηκαν με Επίστρατους και των κρατικών δυνάμεων. Ουσιαστικά ήταν σύγκρουση ρουμελιωτών κωνσταντινικών και δύο Κρητικών συνταγμάτων. Η σύγκρουση προκάλεσε δεκάδες νεκρούς! Αναμείχθηκαν και γυναίκες λιώνοντας τα κεφάλια ετοιμοθάνατων στρατιωτών! Αμέσως συγκροτήθηκαν στη Φθιώτιδα και στη Θήβα έκτακτα στρατοδικεία και εκτελέστηκαν δεκάδες αξιωματικοί, υπαξιωματικοί και στρατιώτες. Καθαιρούνταν και εκτελούνταν εν ονόματι του βασιλιά Αλέξανδρου, ο οποίος δήλωσε ότι προδότης θα ήταν και όποιος θα σκεπτόταν να στασιάσει. Ο βασιλιάς Αλέξανδρος επισκέφθηκε

⁷⁸ Εμπρός, 19 Μαΐου 1918.

⁷⁹ Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδας, 2015, σελ. 49-50.

⁸⁰ Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδας, 2015, σελ. 50.

το μέτωπο και πιο συγκεκριμένα το Α΄ Σώμα Στρατού στην περιοχή του Στρυμόνα. Οι στάσεις στη Κεντρική Ελλάδα ήταν αφορμή να εξαπολυθεί μεγάλο πογκρόμ κατά Επιστράτων και άλλων αντιβενιζελικών.⁸¹

Δυστυχώς δε τα στασιαστικά φαινόμενα συνεχίστηκαν. Τη στιγμή που το Ελληνικό Πεζικό με τις 3 μεραρχίες (Σερρών, Αρχιεπάγους και Κρήτης) σημείωνε μια από τις μεγαλύτερες νίκες στη μάχη του Σκρα, κοντά στο Κιλκίς εναντίον των Βουλγάρων με 450 νεκρούς, 160 αγνοούμενους και πάνω από 2.000 τραυματίες οι στάσεις συνεχίζονταν. Μάλιστα η τελευταία στάση έγινε στις 12 Ιουνίου στα Σέρβια Κοζάνης, όταν 1.000 στρατιώτες λιποτάκτησαν και επιχείρησαν να επιστρέψουν στα χωριά τους στην Δυτική Ελλάδα. Η στάση αυτή ήταν πολύ επικίνδυνη και για αυτό συγκροτήθηκαν έκτακτα στρατοδικεία στην Κοζάνη και το Βόλο με δεκάδες εκτελέσεις και αξιωματικών και μάλιστα και του διοικητή Γιαννακίτσα. Επίσης υπήρξε η προδοσία των δύο αξιωματικών του Δ΄ Σώματος Στρατού που είχε οδηγηθεί στο Γκέρλιτς και οι οποίοι αποβιβάστηκαν από γερμανικό υποβρύχιο στη Δυτική Πελοπόννησο. Οι εν λόγω Αξιωματικοί Καλαμαράς και Χατζόπουλος συνελήφθησαν, δικάστηκαν από το Διαρκές Στρατοδικείο Αθηνών, καταδικάστηκαν και εκτελέστηκαν.⁸²

Η ελληνική συμμετοχή στον πόλεμο ξεκίνησε με πενιχρές δυνάμεις το Σεπτέμβριο του 1916 και έφθασε τις 11 μεραρχίες στα μέσα του 1918. Αρχικά δημιουργήθηκε από την Προσωρινή Κυβέρνηση (με σύμβουλο τον Γάλλο Ζενίν) η Μεραρχία Σερρών από τα υπολείμματα της 3ης Μεραρχίας του 2ου Συντάγματος Κρητών και με την προσθήκη εθελοντών από ποικίλες περιοχές του ελληνισμού. Στόχος ήταν να δημιουργηθούν οι 4 Μεραρχίες Σερρών, Αρχιεπάγους, Κρήτης, Θεσσαλονίκης. Δημιουργήθηκαν οι 3 πρώτες. Η μεραρχία Αρχιεπάγους οργανώθηκε στα νησιά Λέσβου, Χίου, Σάμου από διαθέσιμους στρατεύσιμους και από εθελοντές. Διοικητής ήταν ο στρατηγός Ιωάννου, επιτελάρχης ο συνταγματάρχης Καθενιώτης και διοικητές οι Μανέτας, Παλαιολόγος, Τσερούλης. Η Μεραρχία Κρήτης συγκροτήθηκε στη Μεγαλόνησο από γηγενείς και εθελοντές. Διοικητής ήταν ο στρατηγός Φικιώρης και μετά το θάνατό του ο Εμμανουήλ Ζυμβρακάκης. Επιτελάρχης ο Θεόδωρος Πάγκαλος. Οργανώνονταν Συντάγματα Τηλεγραφητών, Σκαπανέων κλπ.. Σιγά σιγά συγκροτήθηκαν αξιόμαχες ένοπλες δυνάμεις. Ο στρατός της Εθνικής Άμυνας αριθμούσε στις 1-6-1917 1497 αξιωματικούς και 53.000 στρατιώτες, η Κρητική, κατά βάση, Χωροφυλακή 274 αξιωματικούς και 5.361 στρατιώτες.⁸³

Για την οργάνωση του ελληνικού στρατού η ελληνική κυβέρνηση επιστράτευσε γαλλική αποστολή 165 ανώτερων και ανώτατων αξιωματικών υπό τον στρατηγό Μπαγκέ και, μετά τη φυγή του από το στρατηγό Μπορντώ. Η γαλλική αποστολή εργάστηκε ταχύτατα για την αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού. Η συστηματική δραστηριότητά της στράφηκε στην κατεύθυνση της γενικής επιστράτευσης, της ταχύρρυθμης εκπαίδευσης στελεχών και στρατού και στην προετοιμασία σχεδίων αξιοποίησης του ελληνικού στρατού, στην εκπαίδευση στη μάχη χαρακωμάτων, στην προμήθεια πλούσιου πολεμικού υλικού. Ο Βενιζέλος επισκεπτόταν συχνά το μέτωπο ενημερωνόταν και ενθάρρυνε τους στρατιώτες.⁸⁴

Το Μέτωπο της Αντάντ στα μέσα του 1917 εκτεινόταν σε γραμμή 350 χιλιομέτρων. Ξεκινούσε από τις αρχές του ποταμού Στρυμόνα και κατέληγε στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα. Από εκεί και ως τη λίμνη Πρέσπα παρακολουθούσε τα ελληνοβουλγαρικά και ελληνοσερβικά σύνορα της συνθήκης του Βουκουρεστίου. Στο τέλος το Μέτωπο εισήρχετο στη Βόρεια Ήπειρο συναντώμενο με τους Ιταλούς που είχαν πλέον εισέλθει στον πόλεμο με τις δυνάμεις της Εγκάρδιας Συνεννόησης. Και οι δύο αντίπαλοι είχαν από 243 τάγματα απλωμένα, αλλά οι Κεντρικές Δυνάμεις υπερείχαν διότι κατείχαν θέσεις φύσει οχυρές και επιστημονικά οχυρωμένες.

81 Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, 1968, 235 και Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 296-302.

82 Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 2017, σελ. 303-305.

83 Λεονταρίτης, *Η διεθνής θέση της Ελλάδας*, 2015, σελ. 55-58 και Γαρδίκας-Κατσιαδάκη «Η θέση της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο» στο *Ελληνική Ιστορία*, 2010, σελ. 17-19. .

84 Βακκάς, Δημήτριος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως πολεμικός αρχηγός*, 1964, σελ. 117-120, Λεονταρίτης, *Η διεθνής θέση της Ελλάδας*, 2015, σελ. 66.

Από τα 243 τάγματα των Συμμάχων τα 66 ήταν γαλλικά, τα 68 βρετανικά, 72 σερβικά, 6 ελληνικά και πολλά άλλα στα μετόπισθεν.⁸⁵

Από την άλλη πλευρά του μετώπου οι αντίπαλοι των Συμμάχων διέθεταν συνολικά και αυτοί 243 τάγματα: 21 γερμανικά, 202 βουλγαρικά, 18 τουρκικά, 2 αυστρουγγρικά. Από την πλευρά της Αντάντ καθορίστηκε αποστολή περιορισμένη, αλλά σημαντική για το Μακεδονικό Μέτωπο, που θα βοηθούσε καθοριστικά την προσπάθεια των Συμμάχων. Ο στρατηγός Σαράιγ αποφάσισε ειρηνική επίθεση με τη συμμετοχή και ελληνικών μονάδων. Η γαλλική μεραρχία 122 στην οποία συμπεριλαμβανόταν η Μεραρχία Σερρών έκανε επίθεση με στόχο την πίεση του εχθρού, ευρισκόμενη ανάμεσα σε σερβικές και αγγλικές συμμαχικές δυνάμεις. Στόχος της γαλλικής Μεραρχίας 122 ήταν η επίθεση και η κατάληψη Χούμας- Γευγελής. Είχε προηγηθεί η επίθεση στον Μαγιαντάγκ. Το βράδυ της 22ης Απριλίου άρχισε επίθεση εναντίον του λόφου Σεμέρ Ντερέφ, που είχε μεγάλη εγγύτητα με το σιδηροδρομικό σταθμό Ειδομένης. Την επίθεση που διηύθυνε ο Γεώργιος Κονδύλης, οι Βούλγαροι την αντιμετώπισαν μετά μεγάλης πυγμής και σφοδρού πυροβολισμού. Τη νύχτα 22 προς 23 Απριλίου το 1ο Σύνταγμα Σερρών κατέλαβε το χωριό Χατζή Μπερί Μπελίκ, ενώ σχεδόν ταυτόχρονα ελληνικές δυνάμεις κατέλαβαν το λόφο Ντρομαντέρ, πράγμα το οποίο ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την κατάληψη του λόφου Ραβινέ, μεγάλου γερμανικού παρατηρητηρίου και νευραλγικής θέσης. Ο ρόλος αυτός ανατέθηκε στο 1ο Σύνταγμα Σερρών με διοικητή το Γρηγόριο Γουλιανό. Παρά το συνεχή βομβαρδισμό των Βουλγάρων το Ραβινέ καταλήφθηκε την 1-5-1918 και αποτελούσε τεράστια επιτυχία.⁸⁶

Στον πόλεμο προωθήθηκαν και οι άλλες δύο ελληνικές μεραρχίες, του Αρχιεπαγγέλους και της Κρήτης. Η πρώτη προωθήθηκε στην περιοχή του Μοναστηρίου υπό τον στρατηγό Δημήτριο Ιωάννου. Η δε Μεραρχία Κρήτης υπό τον υποστράτηγο Εμμανουήλ Ζυμβρακάκη προωθήθηκε μετά από εντολές του στρατηγού Σαράιγ στο χώρο της 122 Γαλλικής Μεραρχίας για να αντικαταστήσει τη Μεραρχία Σερρών. Αξίζει να σημειωθεί ότι υπήρξαν στο Μακεδονικό Μέτωπο πολλές αρρώστιες και επιδημίες και η πλειοψηφία των νεκρών προέκυψε από αυτές και όχι από τα αντίπαλα πυρά!! Τα μεγάλα στρατιωτικά νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης στέκουν αμάχητα τεκμήρια για αυτό το δράμα. Τα έλη του μακεδονικού κάμπου αποτελούσαν πηγή ελονοσίας. Υπήρχε επίσης πανώλη, εξανθηματικός τύφος και, βέβαια, η διαβόητη χολέρα που είχε κρίνει στον ίδιο γεωγραφικό χώρο το Β' Βαλκανικό Πόλεμο, καθώς, όπως είναι γνωστό, είχε αποδεκατίσει το βουλγαρικό στρατό. Επίσης έκανε θραύση η ισπανική γρίπη που είχε μεταδοθεί από ισπανικά πλοία και ναυτικούς. Οι πολυεθνικές υγειονομικές υπηρεσίες που είχαν στηθεί δεν απέτρεψαν το κακό. Τότε και από την κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε το Υπουργείο Περιθάλψεως για να αντιμετωπιστούν οι πολυποικίλες ασθένειες εκ των περιστάσεων του πολέμου και τα προβλήματα των προσφύγων, που είχαν αρχίσει να συρρέουν από τη Μικρασία και τη Θράκη λόγω της γενοκτονίας.⁸⁷

Με ενδιαφέροντα τρόπο αποτυπώνονται οι εξελίξεις στο *Εμπρός* της 22ης Ιανουαρίου του 1918. Ο πόλεμος έφτανε προς το τέλος του και ενώ η Ελλάδα έπρεπε να είναι αρραγής άρχισαν να εκρήγνυνται στάσεις, όπως είδαμε. Το πρωτοσέλιδο λοιπόν αυτό αναφέρεται στη στάση του 2ου Συντάγματος Πεζικού στην Τρίπολη, την οποία αντιμετώπιζε με μεγάλο προβληματισμό και σκεπτικισμό. Διανοείται ο αρθρογράφος της εφημερίδας αν υπάρχουν Έλληνες που θα έκαναν αυτά σε μία τέτοια χρονική συγκυρία. Ο αρθρογράφος της εφημερίδας παραλληλίζει αυτά τα στασιαστικά φαινόμενα με τα αντίστοιχα της Τρίπολης και αποφαίνεται ότι σε αυτή τη συγκυρία όλοι όφειλαν να σταθούν στο πλευρό της παρούσας κυβέρνησης.⁸⁸

Στη δεύτερη σελίδα η εφημερίδα αναφέρεται στα εσωτερικά γεγονότα στη Γερμανία και στο κίνημα των απεργιών στη Γερμανία. Είναι γνωστό ότι εάν η Γερμανία κατέρρευσε στο τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, αυτό οφείλεται στις απεργίες και στη ναυτική στάση στο Κίελο. Στο επόμενο πρωτοσέλιδο στις 23-1-1918 υπάρχει ακόμα ο απόηχος των γεγονότων της Λαμίας. Ο πρωθυπουργός δήλωσε ότι οι φυσικοί αυτουργοί, αξιωματικοί υπαξιωματικοί και στρατιώτες θα

85 Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδας, 2015, σελ. 58-59.

86 Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδας, 2015, σελ. 58-59.

87 Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδας, 2015, σελ. 58-66 και Λιάκος, *Εικοστός αιώνας*, 2023, σελ. 80-81 .

88 *Εμπρός*, 22 Ιανουαρίου 1918.

ανευρεθούν κατά το Στρατιωτικό Ποινικό Δίκαιο και θα τιμωρηθούν. Αλλά υπήρχαν και οι ηθικοί αυτουργοί, οι πολιτικοί του παλαιού πολιτικού συστήματος που ήθελαν την ήττα της Ελλάδας και την παλινόρθωση του βασιλιά Κωνσταντίνου. Γι' αυτό το λόγο αποφασίστηκαν ταυτόχρονα και περισσότερες απελάσεις φιλοβασιλικών παραγόντων, όπως ο Σπυρίδων Λάμπρου, ο Γεώργιος Μπαλτατζής, ο Νικόλαος Τριανταφυλλάκος, ο Ευγένιος Ζαλοκώστας. Ο Στέφανος Σκουλούδης εξαιρέθηκε λόγω ηλικίας.⁸⁹

Τέλος στο επόμενο φύλλο της ίδιας εφημερίδας (24-1-1918) διαβάζουμε μια ένα ενδιαφέρον άρθρο του αντιβενιζελικού βουλευτή Φθιώτιδας και Φωκίδας, Αθανασίου Ευταξία, ο οποίος αφού δηλώνει με σαφήνεια ότι ανήκει στον αντιβενιζελισμό ως προς την εσωτερική και εξωτερική πολιτική, δηλώνει ότι πρέπει όλοι να σταθούν στο πλευρό της κυβέρνησης στην εθνική προσπάθεια, την οποία θεωρούσε συνέχεια των Βαλκανικών Πολέμων. Δήλωνε τότε στο Βενιζέλο ότι ήταν διαθέσιμος να τον εξόριζαν όπου ήθελαν, εάν υπήρχε η παραμικρή υποψία ότι ήθελε να υπονομεύσει το μακεδονικό μέτωπο.⁹⁰

12. Ο Κωνσταντίνος εξόριστος στην Ελβετία.

Ο Κωνσταντίνος μετά τη φυγή του το καλοκαίρι του 1917 και τη μετάβασή του στην Ιταλία, οδηγήθηκε στην Ελβετία. Ο πρώην βασιλιάς και το περιβάλλον του (Δούσμανης, Στρέιτ, Θεοτόκης κλπ.) και πάντα συνδεδεόμενοι με τη Γερμανία θεωρούσαν την εξορία προσωρινή, τον Αλέξανδρο απλό τοποτηρητή του θρόνου και ήλπιζαν σε επιστροφή του πρώην βασιλιά μετά από εξέγερση των φιλοβασιλικών πυρήνων με επίκεντρο την Πελοπόννησο και συνακόλουθη συντριβή του Βενιζέλου. Οι στόχοι του βασιλιά ήταν 1) η παρακώλυση των κοινοβουλευτικών εργασιών 2) η αποτροπή της επιστράτευσης 3) η αποτροπή της συστράτευσης της Ελλάδας με την Αντάντ 4) η τελική συντριβή και φυγή του Βενιζέλου. Ο Κωνσταντίνος διαβεβαίωνε τους Γερμανούς ότι δε θα επιδίωκε μετά τον πόλεμο ούτε νέα αλλά ούτε τα απωλεσθέντα εδάφη.⁹¹

Ανάλογα και πιο αναλυτικά στοιχεία για τα βασιλικά αυτά σχέδια που εξυφαίνονταν στην Ελβετία έχει στο έργο του και ο καθηγητής Ενεπεκίδης. Πιο συγκεκριμένα έχει ανεύρει ένα κείμενο/ μνημόνιο του Στρέιτ, που επέδωσε στις αυστρουγγρικές αρχές της Βιέννης ο Θεόδωρος Υψηλάντης εκ μέρους του Κωνσταντίνου. Καταρχήν αναφέρεται ότι οι επιτελείς του πρώην βασιλιά ήλπιζαν στον πρίγκιπα και νέο βασιλιά Αλέξανδρο, αλλά και στον ελληνικό λαό τον οποίο θεωρούσαν βασιλόφρονα κατά πλειοψηφία. Ο Αλέξανδρος σε συνεργασία με βασιλικούς πυρήνες έπρεπε να προκαλέσει λαϊκή εξέγερση στην Αιτωλοακαρνανία και αλλού κατά του Βενιζέλου ούτως ώστε να τον ανατρέψει και να εξασθενήσει και τη θέση της Ελλάδας και της Αντάντ στο Μακεδονικό Μέτωπο. Πιο κάτω και πιο συγκεκριμένα στη σελίδα 677 αναφέρεται το σχέδιο αποστολής των δύο αξιωματικών Καλαμαρά και Χατζόπουλου, για το οποίο έγινε λόγος πιο πάνω. Ο Ενεπεκίδης θεωρεί πιθανό συντάκτη του μνημονίου του εμφυλίου σπαραγμού τον Στρέιτ. Το μνημόνιο είναι συντεταγμένο το Σεπτέμβριο του 1917, όταν ο Κωνσταντίνος είχε εκδιωχθεί και έψαχνε τρόπο να επιστρέψει.⁹²

Εξίσου αποκαλυπτικό είναι το πρωτόκολλο της 24-12-1917. Σε αυτό πάλι κάποιοι απεσταλμένοι του Κωνσταντίνου επέδωσαν στην Ανώτατη Διοίκηση Στρατού της Αυστροουγγαρίας στη Βιέννη. Εκεί αναφέρεται ότι είχε αφιχθεί στη Βιέννη ο βουλευτής Πελοποννήσου Μοσχούλας και είχε λάβει εντολές απευθυνόμενες προς του κωνσταντινικούς αξιωματικούς στην Ελλάδα α) να μην υπακούσουν στην επιστράτευση της κυβέρνησης Βενιζέλου β) να οδηγήσουν το στρατό στην παράδοση στις Κεντρικές Δυνάμεις γ) να προετοιμάσουν την επιστροφή του Κωνσταντίνου. Στο βασιλιά θα δίνονταν 3 εκατομμύρια μάρκα για την οργάνωση αυτών των πυρήνων στη Ελλάδα.⁹³

89 Εμπρός, 23 Ιανουαρίου 1918.

90 Εμπρός, 24 Ιανουαρίου 1918.

91 Λεονταρίτης, Η διεθνής θέση της Ελλάδας, 2015, σελ. 52.

92 Ενεπεκίδης, Δόξα και Διχασμός, 1992, σελ. 669-678.

93 Ενεπεκίδης, Δόξα και Διχασμός, 1992, σελ. 527-535.

Η γερμανική πολιτική στόχευε σε μια εξάπλωση της επιρροής προς τη ΝΑ Ευρώπη και τα Βαλκάνια, με κύριο στόχο τις πετρελαιοπηγές της Ρουμανίας, τη Βουλγαρία και τη Μαύρη Θάλασσα. Στο πλαίσιο αυτού του σχεδιασμού η Βουλγαρία ήταν πιο απαραίτητη και χρήσιμη και γι' αυτό της έδιναν προβάδισμα υπέρ της Ελλάδας. Έτσι το Βερολίνο ακολουθούσε παρελκυστική και ουσιαστικά ουδέτερη πολιτική απέναντι στον Κωνσταντίνο αφού δεν μπορούσε να εγγυηθεί την επιστροφή της Ανατολικής Μακεδονίας στη Ελλάδα, γεγονός που είχε στιγματίσει τα Ανάκτορα. Οι εντολές λοιπόν του περιβάλλοντος του έκπτωτου μονάρχη προς τον Αλέξανδρο ήταν να εμποδίζει την πολιτική του Βενιζέλου και να προσπαθήσει να υποδουλίσει ένοπλη εξέγερση κατά του Βενιζέλου. Από την πολιτική αυτή της Γερμανίας απέρρευσε η αποστολή των δύο πρακτόρων του Δ' Σώματος Στρατού, υπολοχαγού Ιωάννη Καλαμαρά και ανθυπολοχαγού Ιωάννη Χατζόπουλου, η αποβίβαση τους στη Δυτική Πελοπόννησο, η σύλληψή τους από το βενιζελικό καθεστώς, η καταδίκη τους από το Στρατοδικείο Αθηνών και η συνακόλουθη εκτέλεσή τους. Οι Καλαμαράς και Χατζόπουλος μετά τη σύλληψή τους από τις ελληνικές αρχές ομολόγησαν όλη την ενοχή τους από τη στρατολόγησή τους στο Γκέρλιτς της Γερμανίας μέχρι τη σύλληψή τους από τις αρχές.⁹⁴

Η Γερμανία όμως δεν έδινε πρωτεύοντα ρόλο στην Ελλάδα στα μεταπολεμικά της σχέδια. Ο Κωνσταντίνος και το περιβάλλον του, όπως ο Γεώργιος Στρέιτ, επιδίωκαν μεταπολεμική συνεργασία και γερμανικές επενδύσεις στο εμπόριο, στη βιομηχανία, στη ναυτιλία, στη γεωργία. Σαν έσχατη βοήθεια το Βερολίνο εφοδίασε το βασιλιά με δύο εκατομμύρια μάρκα. Η ήττα όμως των κεντρικών δυνάμεων και της Γερμανίας το Σεπτέμβριο του 1918 απέτρεψε τη συνέχεια της συνεργασίας.⁹⁵

13. Από τη μάχη του Σκρα μέχρι το τέλος των εχθροπραξιών στο Μακεδονικό Μέτωπο.

Η επίθεση και η νίκη στο Σκρα ντι Λενγκέν είναι από τις σπουδαιότερες του μετώπου και από τις πιο μεγάλες νίκες του ελληνικού Πεζικού. Το Σκρα ήταν μία απότομη βραχώδη εξέχουσα του βουλγαρικού στρατού σε ύψος περίπου 1100μ. Ήταν φυσικά οχυρή θέση, άριστα επεξεργασμένη με οχυρώματα, χαρακώματα. Επίσης ήταν άριστα εξοπλισμένη με σύγχρονο και αποτελεσματικό οπλισμό. Η επίθεση προετοιμάστηκε με εξαιρετική επιμέλεια από τους Έλληνες επιτελικούς και συμμετείχαν σε αυτή και οι τρεις Μεραρχίες, Σερρών, Αρχιεπαύλους και Κρήτης. Η θέση των αντιπάλων γερμανικών και βουλγαρικών δυνάμεων ήταν πλεονεκτική, καθώς υπερείχαν σε οχυρώσεις και τεχνολογία. Η ελληνική επίθεση προετοιμάστηκε την προηγούμενη ημέρα με καταγιστικό βομβαρδισμό του Πυροβολικού. Της επίθεσης ηγήθηκαν κυρίως η Μεραρχία Αρχιεπαύλους και το 1ο Σύνταγμα της Μεραρχίας Σερρών υπό τον γνωστό αποτελεσματικό ηγέτη Γεώργιο Κονδύλη. Οι νεκροί και οι τραυματίες ήταν πολλοί, αλλά και η επιτυχία του Ελληνικού Πεζικού ήταν εντυπωσιακή, πράγμα που αναγνώρισε και ο Γάλλος επιτελής, στρατηγός Γκιγιωμά. Προκλήθηκε ενθουσιασμός σε όλη τη χώρα, αλλά το ακόμα πιο σημαντικό είναι ότι εμπεδώθηκε η εμπιστοσύνη της Αντάντ στις δυνατότητες του ελληνικού στρατού και άρχισε να καταρρέει το βουλγαρικό ηθικό.⁹⁶

Στις αρχές Ιουνίου ο αρχηγός των Συμμαχικών Δυνάμεων στο Μακεδονικό Μέτωπο Γκιγιωμά και ο αρχηγός της γαλλικής Αποστολής Μπορντώ αντικαταστάθηκαν αντίστοιχα από τους στρατηγούς Φρανσαί ντ' Εσπεραί και Γκαμά. Ο στρατηγός Φρανσαί ντ' Εσπεραί είχε μακρόχρονη και δημιουργική συνεργασία με τον Έλληνα στρατηγό Παναγιώτη Δαγκλή. Σύμφωνα με τα ανανεωμένα σχέδια έπρεπε να συνεχιστούν οι επιθετικές επιχειρήσεις. Σκοπός ήταν η επίθεση κατά των βουλγαρικών δυνάμεων και η δημιουργία ρήγματος. Η επίθεση άρχισε στις 1/9/1918 από γαλλικές και σερβικές δυνάμεις. Συμμετείχαν και τμήματα της Μεραρχίας Αρχιεπαύλους.

94 Ενεπεκίδης, *Δόξα και Διχασμός*, 1992, σελ.713-771.

95 Λεονταρίτης, *Η διεθνής θέση της Ελλάδας*, 2025, σελ. 65-71.

96 Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, 1968, 244-246 και Παπαδάκης, *Θρίαμβοι, ήττα και εξορία*, 2020, σελ. 26-32 και Λεονταρίτης, *Η διεθνής θέση της Ελλάδας*, 2025, σελ. 65-71 και Βακκάς, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, 1964, σελ. 161-167.

Διακρίθηκε ιδιαίτερα ο συνταγματάρχης Παναγιώτης Γαργαλίδης. Το απόσπασμα Γαργαλίδη κινήθηκε με μεγάλη αποτελεσματικότητα. Οι 10 ελληνικές Μεραρχίες συνέβαλαν καθοριστικά στην απώθηση των βουλγαρικών δυνάμεων μέχρι τη συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας στις 17/30 Σεπτεμβρίου 1918. Κατόπιν αυτών ελληνικά αποσπάσματα χρησιμοποιήθηκαν για την εκκαθάριση της Ανατολικής Μακεδονίας από τους Βουλγάρους, που είχαν διεισδύσει μετά την παράδοση του οχυρού Ρούπελ το Μάιο του 1916. μετά τη συνθηκολόγηση των Βουλγάρων υπήρχαν μεγάλα παράπονα του στρατηγού Παναγιώτη Δαγκλή προς τη στρατιωτική ηγεσία της Αντάντ στο Μέτωπο για την υπερβολικά θετική μεταχείριση των ηττηθέντων Βουλγάρων, οι οποίοι, παρότι ήταν οι πρώτοι που συνθηκολόγησαν στις 16/29 Σεπτεμβρίου 1918, προηγουμένως είχαν διαπράξει ωμότητες κατά των Ελλήνων .

Στο πρωτοσέλιδο του *Εμπρός* στις 19-5-1918 έχουμε φυσικά τον απόηχο της μεγάλης νίκης του Ελληνικού Πεζικού στο Σκρα ντι Λεγκέν. Αναφέρεται ότι κατελήφθη το οχυρό του Σκρα, μια περιοχή καλά οχυρωμένη με περίμετρο 13 χιλιόμετρα. Αναφέρεται σε πάρα πολλούς αιχμαλώτους, κυρίως Βουλγάρους πάνω από 1000. Επίσης γίνεται μνεία στο ότι κατελήφθη από το Ελληνικό Πεζικό πολύτιμο πολεμικό υλικό. Τέλος μνημονεύεται ότι ο ελληνικός στρατός είχε και οργάνωση και ηθικό και γενναιότητα, στοιχεία που αναγνώρισε και ο Γάλλος αρχιστράτηγος Γκιγιωμά.⁹⁷

⁹⁷ *Εμπρός*, 19 Μαΐου 1918 και Αποστολάτος, *Συμπολεμιστές στο Μακεδονικό Μέτωπο*, 2002, 50 και 70-72 και Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ιστορία*, 1968, σελ. 251-52 και Λεονταρίτης, *Η διεθνής θέση της Ελλάδος*, 2015, σελ. 71-74.

14. Συμπεράσματα.

Ολοκληρώνοντας την ταπεινή αυτή διπλωματική εργασία θα συνοψίζαμε κάποιες διαστάσεις και συνέπειες του Εθνικού Διχασμού ως εξής:

1) Ο Εθνικός Διχασμός, που προέκυψε από τη σύγκρουση στα Δαρδανέλια και από τη διαφωνία του Κωνσταντίνου με το Βενιζέλο για την πολιτική της Ελλάδας σχετικά, είχε μια διάσταση *σχίσματος*. Η Παλαιά Ελλάδα ήταν περισσότερο με το βασιλιά, ο ελληνισμός των Νέων Χωρών, της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης συντριπτικά βενιζελικός. Για ένα διάστημα υπήρχαν δύο κράτη ένα της Αθήνας και ένα της Θεσσαλονίκης. Διχάστηκαν οι στρατιωτικοί, οι αστοί, οι πολίτες. Στη διάστασή του αυτή ο διχασμός αποτέλεσε και μία ταξική σύγκρουση. Π.χ. οι αστοί ήταν πλειοψηφικά βενιζελικοί, ενώ οι μικροαστοί ανάμικτοι. Αυτός ο διχασμός είναι πολύ επώδυνος για μια κοινωνία, καθόσον αναπαράγεται και διαιωνίζεται στο χρόνο.

2) Σίγουρα ο Εθνικός Διχασμός με τους δύο ηγέτες του είχε μια διάσταση *μεσσιανική*. Και ο Βενιζέλος και ο Κωνσταντίνος θεωρούνταν από τους οπαδούς τους άνθρωποι που ξεπερνούσαν τα συνήθη μέτρα. Μάλιστα οι βασιλικοί έφθαναν να θεωρούν τον Κωνσταντίνο υπεράνθρωπο. Οι μεν τραγουδούσαν το άσμα *Του αετού ο γιος μας οδηγεί*, οι δε το άσμα *Βενιζέλε μας πατέρα της Φυλής*. Πρόκειται για εμφάνιση του φαινομένου του χαρισματικού ηγέτη, όπως το τεκμηρίωσε ο Γερμανός πολιτικός φιλόσοφος Max Weber.

3) Δυστυχώς δε ο Εθνικός Διχασμός αποτέλεσε έναν *Εμφύλιο Πόλεμο*. Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενα σημεία της διπλωματικής εργασίας έγιναν αιματηρότατες συγκρούσεις, μέχρι την οριστική επικράτηση των βενιζελικών και την επανασυγκόλληση της χώρας υπό το Βενιζέλο και τον Αλέξανδρο. Είναι χαρακτηριστικά όσα έγιναν στη Χαλκιδική, στη Δυτική Μακεδονία, στη Φθιώτιδα και Βοιωτία, στη Νάξο. Ίσως να έγιναν και αλλού γιατί, μην ξεχνάμε, τα όσα ξέρουμε για το Διχασμό είναι μικρό ποσοστό όσων έγιναν και προέρχονται εν μέρει από ξένα αρχεία. Ανάλογες συγκρούσεις αναπαρήχθησαν σε όλο το Μεσοπόλεμο με αποκορύφωμα τον ολέθριο θανατηφόρο Εμφύλιο (1943-49), τη μοιραία δεκαετία του 1940 που μάς διέλυσε εθνικά και από τότε πήρε η Τουρκία προβάδισμα και δημογραφικό και οικονομικό κλπ.⁹⁸

4) Κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού εμφανίστηκε για πρώτη φορά ίσως το *φαινόμενο της εξορίας και της εκτοπίσεως για πολιτικούς λόγους*. Οι Δ. Γούναρης, Β. Δούσμανης, Ι. Μεταξάς, Κ. Έσλιν, Σπύρος Μερκούρης και άλλοι ηγέτες του αντιβενιζελισμού εξορίστηκαν από το βενιζελικό καθεστώς στο Αιάκειο της Κορσικής. Το φαινόμενο αυτό κληροδοτήθηκε και επρόκειτο να συνεχιστεί από τη δικτατορία Μεταξά κατά των αντιφρονούντων και έλαβε απίστευτες διαστάσεις κατά το μετεμφυλιακό κράτος (1949-1974) κατά των κομμουνιστών βάσει του διαβόητου νόμου 509/1947, που σημάδεψε τη μεταπολεμική Ιστορία.

5) Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ο Διχασμός που είχε μια αίσια έκβαση, αφού η Ελλάδα συστρατεύθηκε με τους μελλοντικούς νικητές, είχε πολλές αρνητικές πλευρές που κάποιες από αυτές αναπαρήχθησαν τα επόμενα χρόνια. Όπως φαίνεται μάλιστα και από την ευρύτερη φιλολογία του Διχασμού, κάθε πλευρά προσπαθεί να ρίξει τις ευθύνες στην άλλη, δηλ. ο Διχασμός επεκτάθηκε και την ιστοριογραφία, επίσημη και ανεπίσημη.⁹⁹

6) Τέλος παραμένει σημαντικός και για τον Εθνικό Διχασμό ο ρόλος του Τύπου. Μην ξεχνάμε ότι τότε δεν υπήρχε τηλεόραση, διαδίκτυο και το μεγαλύτερο μέρος της προπαγάνδας λογικά ασκούσαν δια του Τύπου. Επιλέξαμε λοιπόν δυο εφημερίδες, που να έχουν σταθερή κυκλοφορία. Η μία είναι το σταθερά ήπιο φιλοβενιζελικό Εμπρός, αλλά και το λυσσαλέα αντιβενιζελικό ως την εκδίωξη του Κωνσταντίνου και ήπια αντιβενιζελικό στη συνέχεια Σκριπ. Από αυτές τις εφημερίδες

⁹⁸ Δερτιλής, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, 2024, σελ. 710-11 και 715

⁹⁹ Βλ. Αγτζίδης, *Μικρά Ασία, Ένας οδυνηρός μετασχηματισμός*, 2016, σελ. 147-148

αντλήθηκαν σημαντικές πληροφορίες που εν πολλοίς επιβεβαιώνουν και δικαιώνουν τα στοιχεία που προέκυψαν από τα πανεπιστημιακά συγγράμματα.

7) Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού μας διδάσκει ίσως ότι και οι δύο πλευρές έχουν τις σκοτεινές τους πτυχές. Επίσης ότι ο Διχασμός σε μια κοινωνία τη σημαδεύει, τη σφραγίζει και αναπαράγεται όπως έγινε και εδώ σύμφωνα με τα όσα είπαμε παραπάνω. Εν τέλει θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι εάν από το 1915 ως το 1922 η ελληνική κοινωνία και το πολιτικό σύστημα ήταν ενωμένα τότε σίγουρα θα αποφεύγονταν πολλά δεινά και ίσως το αποτέλεσμα του μικρασιατικού πολέμου να ήταν προτιμότερο για την Ελλάδα.

15. Βιβλιογραφία

I. ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ- ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ.

A. ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΣΚΡΙΠ.

Σκριπ, 14/2/1915.	Σκριπ, 25/11/1916.
Σκριπ, 28/12/1915.	Σκριπ, 1/6/1917.
Σκριπ, 31/5/1915.	Σκριπ, 2/6/1917.
Σκριπ, 4/7/1915.	Σκριπ, 4/6/1917.
Σκριπ, 7/7/1915.	Σκριπ, 6/6/1917.
Σκριπ, 30/10/1915.	Σκριπ, 15/6/1917.
Σκριπ, 6/12/1915.	Σκριπ, 30/6/1917.
Σκριπ, 7/12/1915.	
Σκριπ, 1/6/1916.	
Σκριπ, 15/6/1916.	
Σκριπ, 16/6/1916.	
Σκριπ, 15/9/1916.	
Σκριπ, 16/9/1916.	
Σκριπ, 17/9/1916.	
Σκριπ, 20/11/1916.	
Σκριπ, 13/12/1916.	

B. ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΕΜΠΡΟΣ.

Εμπρός, 5/4/1915.
 Εμπρός, 7/4/1915.
 Εμπρός, 1/6/1915.
 Εμπρός, 23/7/1915.
 Εμπρός, 20/3/1916.
 Εμπρός, 21/3/1916.
 Εμπρός, 15/6/1916.
 Εμπρός, 16/6/1916.
 Εμπρός, 12/8/1916.
 Εμπρός, 13/8/1916.
 Εμπρός, 6/9/1916.
 Εμπρός, 13/9/1916.
 Εμπρός, 13/12/1916.
 Εμπρός, 1/6/1917.
 Εμπρός, 18/6/1917.
 Εμπρός, 22/1/1918.
 Εμπρός, 23/1/1918.
 Εμπρός, 24/1/1918.
 Εμπρός, 19/5/1918.

II. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Β. Αγτζίδης, *Μικρά Ασία(1908-23), Ένας οδυνηρός μετασχηματισμός*, Αθήνα, 2016.
- Γ. Αναστασιάδης, *Πολιτική και συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας/1821-1941*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2001.
- Γ. Αποστολάτος, *Συμπολεμιστές στο Μακεδονικό Μέτωπο*, Αθήνα, 2002.
- Δ. Βαγκκάς, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως πολεμικός αρχηγός*, Αθήνα, 1964.
- Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, Αθήνα, 1931.
- Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική την περίοδο 1916-1936*, Αθήνα, 1983.
- Ε. Γαρδίκ- Κατσιαδάκη, «Η Ελλάδα και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος» στο *Ελληνική Ιστορία (τ. 7)* , Αθήνα, 2010 , σ. 7-19.
- Δ. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας (1770-1923)* , Αθήνα, 2012.
- Γ.Β. Δερτιλής, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1750-2015)*, Ηράκλειο, 2024.
- Λ. Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας*, Αθήνα, 2000.
- Πολ. Ενεπεκίδης, *Η Δόξα και ο Διχασμός (1908-1918). Από τα μυστικά αρχεία Βιέννης, Βερολίνου και Βέρνης* , Αθήνα, 1992.
- Ν. Ζαχαρόπουλος, *Ο Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη, 1997.
- Κ. Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*, Αθήνα, 2022.
- Γ. Λεονταρίτης, «Από το 1913 ως τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η διεθνής θέση της Ελλάδας κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (τ. 35)* , Αθήνα, 2015 , σ. 6-71.
- Γ. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, 2000.
- Α. Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα, 2023.
- Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τόμος 4*, Αθήνα, 1968.
- Γ. Μαυρογορδάτος, *Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα 2017.
- Γ. Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή» , στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (τ. 6)* , Αθήνα, 2003.
- Ι. Μεταξάς, *Το προσωπικό του Ημερολόγιο, τόμος 4, 1915-20*, Αθήνα, 1992.

Δ. Μιχαλόπουλος, *Ο Εθνικός Διχασμός. Η άλλη διάσταση*, Αθήνα, 2012.

Η. Νικολακόπουλος, «Οι ελληνικές εκλογές από το 1910 ως το 1920», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (τ. 6), Αθήνα, 2003.

Ν. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης. Ανόρθωση και διπλασιασμός της Ελλάδας. Εθνικός Εθνικός Διχασμός (1910-1917)*, τ.2, Αθήνα, 2020.

Ν. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης. Διπλωματικοί θρίαμβοι, ήττα και εξορία (1917-28)*, τ.3, Αθήνα, 2020.

Κ.Θ. Παπαλεξάνδρου, «Δημήτριος Γούναρης» στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια του Παύλου Δρανδάκη* (τ. 8), Αθήνα, 1930, σ. 652-654.

Π. Πετρίδης, *Βασιλική Προδοσία (1915-17)*, Αθήνα, 1999.

Π. Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία. Τόμος Β, Από την εν Αθήναις Β' Εθνοσυνέλευση ως την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου Γλύξμπουργκ (1862-1917)*, Αθήνα, 2000.

Ν. Πετσάλης- Διομήδης, *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων-1916-17*, Αθήνα, 1988.

Μ. Lewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία*, Αθήνα, 2022

Ι. Στεφανίδης, *Ο τελευταίος ευρωπαϊκός αιώνας. Διπλωματία και πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων, 1871-1945*, Αθήνα, 1997.

«Δηλώνω σαφώς ότι, κατά το άρ. 8 του ν. 1599/1986 η διπλωματική είναι αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας και δεν θίγει κάθε είδους δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές άλλων προσώπων για τα οποία προϋποτίθεται άδεια των δημιουργών/ δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε στις οποίες βασίστηκε περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και ανταποκρίνονται στους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.»